

МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ

АЛИШЕР НАВОИЙ

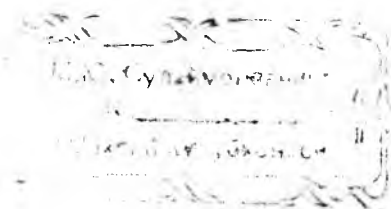

АЛИШЕР НАВОИЙ

МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ

(ҚАЛБЛАР
СЕВГИЛИСИ)

Handwritten signature or calligraphic mark.

Расеом В. АПУХТИН

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи

Сўйима Ғаниева

Тақризчи Амонилла Валихонов

Насрий баён муаллифи

ИҶОЯТ МАХСУМОВ

И $\frac{70303 - 201}{М 352 (04) - 83} 1 - 83$ 4702570100

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»

Бу асар улуғ мутафаккир ва буюк шоир Алишер Навоийнинг умри охирида 906 (1500—1501) йилда ёзилган йирик насрий асаридир. У муаллифнинг гоят мазмунли ва сермашаққат ҳаёти давомида тўплаган бой тажрибаси ва хулосаларининг йиғиндисидир.

Навоий бу асарни яратишда қўзлаган мақсади ҳақида асар муқаддимасида шундай ёзади: «...болаликдан то қариликка қадар кўҳна даврон воқеаларидан, айланувчи осмон ҳодисаларидан, фитна қўзғовчи дунё буқаламунлигидан — товламачилигидан замонанинг ранг сингари гуногунлигидан кўп вақт ва узоқ муддат ҳар хил ҳаёл ва тараддуллар билан дайдиб юрдим, ҳар товур ва равишда бўлдим ва турли йўлларга кирдим, яхши-ёмоннинг хизматини қилдим, катта-кичикнинг суҳбатини бўлдим, гоҳ хорлик ва қийинчилик вайронасида нола қилдим, гоҳо иззат ва маъмурилик бўстонида мажлис қурдим... Йўқсуллик ва камбағаллик пайтларимда, фалокатли замонларда ва ноумид юрган пайтларимда баъзан илм-фан мадрасаларида қўйи сафлардан жой олдим ва олимлар мажлисида илм нурида кўнглимни ёритдим... давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгли мулкани турли одамларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида утирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг ўрз-додини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараган элга мурувват курсатдим... Мақсадим шуки, ҳар йўлда юрдим, оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан кўришдим, катта-кичикнинг феълу атворини ўргандим, яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим, яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тотиб кўрдим. Бахил ва пасткашларнинг захмини, саховатли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди. Замон аҳлидан баъзи ҳамсуҳбатларим ва даврон кишиларидан айрим дўстларим бу ҳоллардан хабарсиз ҳамда кўнглиллари бу яхшилик ва ёмонликлардан асарсиздир... Шу жиҳатдан, ҳамсуҳбатларни ва дўст-ёронларни бу ҳоллардан огоҳ ва хабардор қилмоқ вожиб кўриндики, токи уларда ҳам ҳар тоифанинг хислати ҳақида билимлар ва ҳар табақанинг аҳволи ҳақида тушунчалар бўлгай...»¹.

¹ Бу ва кейинги иқтибослар асарнинг ҳозирги тилга кўчирилган матнидан келтирилади.

Кўринадики, Навоий бу асарида ҳам инсон ҳақида қайғуради. Унинг дардини чекади, инсонийликка ярашиқли фазилатларни мадҳ этади, унга зид бўлган иллатларни нафратлайди. Бинобарин, инсон-парварлик, халқпарварлик бу асарнинг бош ғоясини белгилайди.

«Маҳбуб ул-қулуб»да Навоий бевосита ўз давридаги деярли барча ижтимоий гуруҳ ва табақаларга характеристика беради ва уларнинг қайси бири яхши ёки ёмон, қайси бири инсонийликка, халққа, мамлакатга фойдали ёки зарарли эканлигини бошқа асарларидагига қараганда кенгроқ, чуқурроқ ва аниқроқ баён этади.

Айни чоқда, Навоий айрим масалаларни ўз даври фарзанди сифатида, мафкурачиси даражасида фикр юритади. Чунончи, у илғор интилишларнинг рўёбга чиқишини ҳукмронлар адолати билан узвий боғлиқ, уларнинг измида дея талқин қилади; феодал тузумининг мафкуравий таянчи диний муассасалар вакилларини — риёкор шайху «кароматлари ҳийла ва найрангдан» иборат дин арбобларини аёвсиз танқид остига олган Навоий ўз давридаги феодал мафкураси билан боғлиқ бир қанча тавба, зуҳд, таваккал, сабр, ризо каби мавҳумларга ҳам тўхталиб, бу хусусда баъзи панду насиҳатлар беради.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг биринчи қисми «Халойиқ аҳволи ва афъоли ва аҳволининг кайфиятида», яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, қирқ фаслдан иборатдир. Асос эътибор билан бу қисмда феодал жамиятидаги турли ижтимоий табақаларнинг ана шу жамиятда туган ўрни ва вазифаси ҳақида, ўз бурчига, туғри, ҳалол муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида сўз юритилади.

Алишер Навоий гуманист ижодкор сифатида ўз замонасининг «жафоу дунлик»ларга тўла эканлигини кўра олди, ҳамisha кенг меҳнаткашлар оммаси томонида бўлиб, халқ бошига тушган жабру ситамдан беҳад азоблар чекди. У ўзининг ғазалларидан бирида бу ҳақда ғоят ёниб ёзган эди:

Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.

Ана шу халққа зулм ўтказувчи шоҳу вазир, мансабдору нуфузли шахсларни Навоий бу асарида шундай таърифладики, натижада типиклаштирилган феодал ҳукмдорининг ўта салбий образи феодал давр иллатлари фонида гавдаланди. Навоий бундай зolim шоҳлар ҳукмронлиги остидаги мамлакат ва халқ аҳволининг оғир ва хатарли эканлигини тасвирлаб ёзади: «...мамлакат нотинчлиги унинг юрагига ором бағишлайди, халқнинг бесару сомонлиги эса хотиржамлик келтиради. Обод жойлар унинг зулмидан вайрон, кабутар уялари бойкушларга ошиён... Ноҳақ қон тўкишлик унга ҳунар, кимки жони бор, ундан қўрқар...»

Zolim подшоҳ наздида, дейди Навоий, узоқ муддат сидқидилдан яхши хизмат қилганларнинг мутлақо эътибори йўқ. Чунки у кичик бир хато учун нобуд қилиб юборишга тайёр. У ўта жоҳил бўлиб, фисқ-фужурни, лаганбардорликни севади ва ҳ. к. Навоийнинг бундай zolim шоҳга берган баҳоси аввалдан охирга қадар фoш қилиш ва қоралаш руҳида ёзилган.

Айтиш керакки, Навоийнинг сарой амалдорлари, шоҳ атрофидаги мансабдорлар ва бошқа нуфузли табақалар ҳақидаги барча айтганлари ўта танқидий руҳда ёзилган. Муаллиф ўзи яшаб ижод этган ижтимоий тузумнинг ҳар тур иллатини аёвсиз тарзда фoш этиб таштайди. Навоий бу билан алоқадор ҳолда ўз даврида ҳамда кейинги

даврлар учун ҳам мустасно аҳамиятга эга бўлган яна бир масала ҳақида. жуда муҳим, жуда илғор ва чуқур маъноли фикрларни баён этади. У ҳам бўлса, бошқа мамлакатлар ва халқлар осойишталигини бузадиган, мамлакатни вайрон, аҳолини хароб қиладиган босқинчилик урушлари, ихтилоф, низо ва қонли туқнашувлар ҳақидаги қайдлардир. Булар асарининг «Лашкарлар ва ҳарбий юришдаги қора черик тўғрисида» деган фаслида келтирилади. Жумладан, Навоий ёзади: «Ҳарбий юришдаги қора черик — яъжуж ва маъжуж деб аталган махлуқ гуруҳига шерик... Ишлари талаш мумкин бўлганини таламоқ, ёт юртлирни чигирткадек босиб, гиёҳ ва япроқларгача яламоқ... барчаси ақл-идрок ва инсоф каби фазилатлардан бегона... Одамгарчиликлари йўқликда махлуқлардан ҳам утадилар; ҳайвонга хос қишлоқлари кўпу одамийликлари оз». Шундай қилиб, феодал тузумининг бош таяничи ва муҳофаза кучи бўлган лашкарларни ҳамда ўша даврда энг характерли воқеалардан бўлган ғоратчилик сиёсатини Навоий қаттиқ қоралайди.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг бу қисмидаги деҳқонлар, уларнинг яратувчилик қудрати ва меҳнатининг баракати ҳақидаги фасл алоҳида юрак тафти билан қаламга олинган.

Маълумки, ўрта аср феодал тузуми шароитида деҳқон асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлган. Зотан, Навоийнинг катта таҳсинига лойиқ бўлган ана шу асосий кучгина бутун жамиятнинг моддий базасини яратган. Албатта, шаҳар ҳунармандлари ва шунинг каби майда хўжаликлар ишлаб чиқарган маҳсулотларни ҳам инкор этилмасида деҳқон хўжаликлари барча элу юртни таъминловчи асосий маъба эканлиги шаксиз. Бу ҳолини Алишер Навоий ҳам алоҳида уқдириб ўтади. У дейдики, айтايлик: деҳқон дон сочишидан бошлаб қушлар жониворлар ундан баҳраманд, бутун борлиқ обод Навоий деҳқоннинг тавсифи учун «ожиз» қолганлигига иқрор бўлиб дейдики, «деҳқоннинг бир дон сепганида шунча ҳикмат бор, узга ишларини таърифлаш маҳолдур». Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, ўзбек адабиётида то Навоийга қадар ҳеч ким ҳеч қачон деҳқонларни, оддий меҳнаткашларни Навоийчалик таърифламаган. Навоийнинг бу фаслдаги чуқур самимият ва юксак гуманизм руҳи билан суғорилган фикрларини деҳқонлар шарафига айтишдан насрий қасида дейиш мумкин.

Алишер Навоийнинг шу қисмидаги мударрислар, табиблар, котиблар каби ижтимоий гуруҳлар ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқдир. Олим бу тоифадаги кишилар ҳақида гапирар экан, уларга хос бўлган камчиликлар ва шу билан бир қаторда, уларнинг ижобий томонларини кўрсатиб беради.

Жумладан, мударрислар Навоийнинг фикрича, жумла жамият учун керак. Аммо улар амалпараст бўлмаслиги, ўзи билмаган нарсалар ҳақида сўзламаслиги ва дарсдан изҳори фазл учун фойдаланмаслиги ва ҳ. к. шунинг каби бир қанча камчиликлардан фориғ бўлишлари зарур. Табиблар ҳақида фикр юритар экан, бу тоифа ўз ишида маҳоратли, беморларга шафқатли ва марҳаматли, айниқса улар билан хушмуомала бўлиши лозим, деб алоҳида уқтиради.

Алишер Навоий замонанинг маърифат таратувчилари бўлган котибларнинг меҳнатига катта баҳо беради. Навоий котибларни сўз хазинасининг хазинадори деб атайти. Хати чиройли котиблар сўзга орийиш беради, сўзлағувчига эса осойиш етказадн, дейди у. Бу ғоят муҳим ва масъулятли санъатга катта талабчанлик билан қараган Навоий унинг намояндалари орасида саводсиз, лоқайд ва бадхатлари бўлишлигини истамайди ва уз нафратини ана шундайларга қаратади.

Алишер Навоийнинг адабиёт ва санъат намояндаларига бўлган

қарашлари ҳам ғоят муҳимдир. Чунки Навоийнинг қарашлари фақатгина оддий назариётчи ёки ҳолис тарихнависнинг қарашини эмас, балки бутун бир давр маданий ва адабий ҳаётини йўналтириб турган, унинг бурчини белгилаб берган буюк арбобнинг, маданият ҳомийсининг қарашидир.

Алишер Навоий адабиёт ва санъатнинг муҳим ижтимоий қурол эканлигини яхши англаган. Шунинг учун шоир тазкирасида ҳам, рисолаларида, дostonларида ҳам адабиёт ва санъат аҳлининг мадҳияси, тавсифига алоҳида ўрин ажратади. Шу нуқтаи назардан ёндошганда, уларга «Маҳбуб ул-қулуб»да берилган баҳо ҳам Навоийнинг бутун ижодий ҳаёти давомида тутган изчил позициясига содиқ қолганлигидан далolat беради.

Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»даги шоирлар ижодини ғоявий йўналишига қараб муайян гуруҳларга ажратиши, номига шоир бўлиб тугуруқсиз ижод этганларни танқид қилиши, унинг бутун ижоди давомида, хусусан «Мажолисун-нафоис»да илгари сурган, адабиётнинг ғоявийлиги ва ижодкорнинг бурчи хусусидаги фикрларининг хулосаси сифатида аҳамиятлидир. Навоий сўз санъаткорларини шунчайин шоирлик даъвоси ёки донг таратиш учун эмас, балки «эл файзи учун» «бағоят аржуманд, бениҳоят шариф ва дилписанд» шеърятни яратиш йўлидаги ижод билан шуғулланишга даъват қилади.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг санъат аҳлига бағишланган фасл ва саҳифалари ҳам жуда мароқли ва ибратлидир. Даставвал шуни айтиш лозимки, Навоий бу асарида санъат аҳлининг тўрт тоифасига ўрин беради. Улардан бир гуруҳи созанда ва хонандалар, иккинчи гуруҳи сўз санъаткорлари бўлган нотиклардан иборат.

Алишер Навоий санъат аҳлининг қаламга олинган ҳар бир тоифасини муфассал муҳокама қилади ва бу санъаткорлар ижодидаги ижобий ва салбий моментларни, улар характеридаги яхши ва ёмон жиҳатларни ёритиб беради. Айтайлик, Навоий «мутриб ва муганнийлар зикрида» сўзлар экан, уларнинг «иккаласига дарду ҳол аҳли жон қилурлар фидо» деб юксак баҳо беради. Чунки Навоий таъкидлашича, «кўнгил қуввати хушовоздан, руҳ қути овоздин». Бугина эмас, шоир юксак ижрочилик санъатини айрим диний маросим ва удумлардан ҳам юксак қўяди ва дейдики, «...қонун ва чағона асбобларининг ноласи қулоққа эшитилганда, шу пайт ойдек соқий қадаҳларга май қуйиб, таъзим билан узатса, парҳездорликка ким эътибор беради-ю, ақл-хушнинг ихтиёрини ким ўз қўлида тута олади?!» Чиндан ҳам моҳирона ижрочилик санъатининг эмоционал таъсир кучи шу қадар юксакки, ана шундай пайтларда тингловчи дилига санъат асаридан бошқа нарса малол келади. Навоий созандалик ва хонандалик санъатининг ана шу асл моҳияти ва хосиятини юксак тақдирлайди. Шунинг учун ҳам уша замонининг машҳур санъаткори бўлган Шиблий ва Нурийларнинг номини самимият билан тилга олади.

Созанда ва хонандалар ҳақида гапирар экан, Алишер Навоий булардек киши руҳига таъсир этишга қобил кишилар сирасида ҳам, саёқ сийратли, тиламчилари ҳам бор эканлигини айтади. Шоир бундайларнинг аксари «эркак сувратидаги таннозлар ва башанг кийим кийган уйбузар ахлоқсизлардир», баъзилари «ўлгудек қайсар ва дағал сўзли», «қўшиқ айтиб, соз чалиб, одамларни таловчи йўлтусардирлар» деб қойишади Навоий.

Шу жиҳатдан қараганда «Маҳбуб ул-қулуб»даги шоирлар ва санъаткорлар ҳақидаги қайдлар асарнинг барча давр, замонлар билан ҳамнафаслик фазилатини намойён этади.

Асарнинг ана шу — биринчи қисмида яна бир ажойиб фасл мав-

жуд. Бу — «Уйлаиш ва хотишлар ҳақидаги» фаслдир. Унда уйлаиш, оила ва оилада аёлларнинг роли борасида сўз юритилади.

Ўрта аср феодализи шароитида, диний ақидалар ғоят ҳукмрон бир пайтда Алишер Навоий ўзининг буюк лирик меросида аёллар гузаллигини мадҳ этиб, ўзининг ажойиб дostonларида ажойиб хотин-қизлар образларини (Ширин, Лайли, Дилором, Меҳинбону, Меҳр, Равшанақ, Луъбати Чиний, Меҳрнос ва бошқалар) яратибгина қолмай «Маҳбуб ул-қулуб»да аёлларнинг оиладаги юксак мақоени, айни чоғда уларнинг жамиятдаги ижтимоий ролини ҳам эътироф этади, улуғлайди: «Яхши хотин — оиланинг давлати ва бахти. Уининг оройиши ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Қусни бўлса — кўнгил ёзиғи, қушмуомала бўлса — жон эриғидир. Оқила бўлса, рўзгорда тартиб-интизом бўлади...» Шунингдек, муаллиф бу фаслда хотин ёмон бўлса, тили аччиқ, беҳаё, дилозор бўлса, оилада қандай кўнгилсизликлар юз бериши мумкинлигини ҳам эътибордан четда қолдирмайди, бу хусусда ўз панд-ўғитларини дарғ тутмайди. Бу билан Навоий хотин-қизларни шундай нуқсонлардан фориғ бўлишга ҳам чорлайди.

Қўринадики, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг биринчи қисмида ўз аксини топган Навоийнинг сиёсий, ижтимоий-ахлоқий ва маърифий қарашлари унинг бутун дунёқарашидаги бошқа қисмга кирралари билан узвий боғлиқдир.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг иккинчи қисми асосан ахлоқий масалаларга бағишланади. 10-бобдан иборат бу қисмда яхши фазилат ва ёмон хислатлар таҳлил этиб берилади. Агар таъбир жойиз эса, Навоий ўз ўқувчиларига, — мана бу яхши фазилатлар сенга ўрнак бўлсин, мана бу ёмон хислатлардан эса ўзингни фориғ тут, — демоқчи бўлади.

Маълумки, XV аср феодали жамияти мафқурасида шундай ахлоқий масалалар мавжуд эдики, ҳар бир мутафаккир уларга ўз муносабатини билдирмай ўта олмас эди. Булар юзасидан юқорида қисман фикр билдирилди.

Навоий одоб ва тавозуъни бир-бирига дахлдор тушунчалар сифатида талқин қилади. У тавозуъни такаббурликнинг акси бўлган ҳокисорлик, камтарликни англатишини уқдиради.

Алишер Навоий ўз ўқувчисини тавозуъли бўлишга чақиради. Чунки у таъкидлаганидек, тавозуъли кишига халқнинг меҳри ошади, ҳамма бундай кишини ҳурмат қилади ва у билан дўстлашишга интилади. Навоийнинг образли қилиб айтишича, тавозуъ кишининг дўстлик чаманида янги-янги гулларнинг очилишига, яъни тавозуъли кишининг янги-янги дўст орттиришига сабаб бўлади. Чамандаги ҳар бир гул эса ўзига хос анвойи атра ва чиройга эга бўлиб бутун гулстоннинг кўркем бўлишига олиб келади. Бу эса, жуда катта, навоёна терап фикрдир. Чунки, у айни пайтнинг ўзида кишиларни узара дўстлик, биродарликка ундайди. Дўстликни бир чаманга, дўстларни эса анвойи гулларга нисбат беради. Миллий, синфий ва диний фарқларни ўртага солиб, кишилар орасида низоъ пайдо қилиб, сўнгра уларни эзйишга, уларга зулм ўтказишга қаратилган ўрта асрлар феодали ахлоқий қарашлари ҳукмрон бўлган бир пайтда масаланинг шу тарзда қўйилишининг ўзи ҳам ғоят илғор муносабатдир.

Навоий тавозуънинг ана шу катта манфаатини таъкидлар экан, айни пайтда бу хислатнинг қутбий акси бўлган такаббурликнинг ўта зарарли моҳиятини ҳам очиб ташлайди.

Ишқ ҳақида сўз юритар экан, Навоий ўз давридаги бу тушунчани моҳиятча мутаассибона талқин этганлардан фарқли улароқ, асос эътиборни ҳаётий ва кенг ижтимоий маънодаги чин ҳаёт нашъа

си бўлгани ишқ таърифига тортади. Бу ўринда ахлоқ, одоб ҳамда тавозуъ ҳақида ўз ақидаларининг исботи, далили сифатида Навоий жуда содда, айни чоқда теран мазмунли ҳикоятлар келтирадики, уларнинг асар бадииятини таъминлашда аҳамияти каттадир.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг учинчи қисми «Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар» деб номланади ва ҳар хил фойдали пандлар ҳамда ҳикматларни ўз ичига олади. Бу қисм гоёт бой мазмунли ва ранг-барангдир. Унда ҳам одам ва одабийлик ҳақида, чин инсоний фазилатлар туғрисида асрлар мобайнида халқ тажрибаси ва билимининг қаймоғи сифатида йиғилган фикрлар, шунингдек, Навоийнинг узоқ ҳамда мураккаб ҳаёт тажрибасининг натижалари, хулосалари келтирилгандир. Навоийнинг ўзи қайта-қайта такрорлагани «оз сўз — саз сўз» ҳикматиға тула риоя қилади ва ҳеч қандай муболағасиз айтиш мумкинки, деярли ҳар бир жумла, ҳар бир таъкид ва танбиҳ афористик характерға эға бўлган ҳикмат ва донолик намуналарини яратади. Навоийнинг бу панд-насихатлари том маънода гуманистик ва халқчиллик характерға эға. Уларға риоя қилишлик — баркамол инсон бўлишлик демақдир. Айтиш керакки, Навоий юксак инсоний фазилаг ва эғзуликларни мадҳ этиш, тарғиб, ташвиқ этиш билан чекланмайди. У айни замонда одамлардаги ёмон, хунук, инсонийликка хилоф ҳислатларни, инсонлар учун, жамият учун зарарли, шарафли инсон шаъниға ярашиқсиз хулқ-атвор ва сифатларни қоралайди, танқид остиға олади. Унинг бу танқиди аксар ҳолларда жуда фаол, кескин ҳужумкор характерға эғадир.

Навоий бу қисмда, ўзининг социал қарашларига оид фикрларни давом эттиради, чуқурлаштиради, янги-янги фактлар билан асослайди. У таибхлардан бирида замонасининг тескарилигидан шикоят қилади. Навоий дейдики, бу замонда бировға яхшилиқ қилганға ёмонлик қайтади, бировға мулозамат қилинса, эвазига такаббурлик олинади. Ҳар кимға бир хизмат қилсанг ўнлаб тухматға тайёр турмиш керак. Бундай кишилар олдида қанчалик заҳмат чекиб хизмат қилсанг, яна қул бўлиб эғилишининг талаб қиладилар. Навоий танқидининг объекти ҳукмрон синф вакиллари, золимлардир. Бундай кишилар хизматида «Ҳар вафо эвазига юз жафо чекмасанг, гуноҳкорсан ва ҳар меҳр-муҳаббатининг минг дарду алам кўрмасанг, хонавайронсан. Улар жон фидо қилсанг, яна жонинг билан ташаккур изҳор қилишининг талаб этадилар, агар бу шукронани адо қилсанг; яна такрор жон фидо қилишини талаб этадилар». Бундай ғайринсоний иллатлар эса Навоий яшаб ижод этган муҳит, феодализм жамияти учун характерли эди. Навоий эса, жамиятнинг ана шундай, яъни тенгсизлик асосида қурилиши факти билан келиша олмайди, бундай тузумни қоралайди, ундан нафратланади ва унинг барча иллатларини фош этиб ташлайди.

Бундай зулмкорлик, беҳаёлик, инсонни, унинг қадру қимматини оёқ ости қилиниши Навоийни ниҳоясиз қийнаб ташлайдики, у беихтиёр фарёд кўтаради: «Давр бевафоларининг жабридан дод! Ва замон беҳаёлари зулмидан фиғон ва фарёд! То олам пайдо бўлгандан бери бу ўтда ҳеч ким менчалик уртанмаган, то бевафолик бошлангандан бери ҳеч ким мен каби бу алангада ёнмаган. Замон кишилари бевафолигидан бағримда тиконлар бор ва давр халқи беҳаёлигидан кўксимда яралар бор...» Ҳеч шубҳасизки, булар ёлғиз Навоийнинг норозилиги, қалб туғени эмас, албатта.

Алишер Навоий нафсониятға берилган, худпарастрларни танқид остиға олади. Бундай дардға гирифторм бўлган кишилар бировнинг бошиға тушган кулфатға парво қилмайди, бировға яхшилиқни раво кўрмайди, ҳар доим ёлғиз ўзи ҳақида қайғуради. Бундай кишилар

«барчага ўзгадан ўзи азизроқ ва ўзгалар сўзидан ўз сўзи азизроқ». Чиннакам инсон эса, бундай нуқсонлардан фориқ бўлиши, кишилар билан ҳамдард ва ҳамнафас бўлиши лозим. Бадкирдор ва палид худпараст шахслар мажлисидан зиндон яхшироқдир, деб уқдиради, Навоий. Шунингдек, аччиқ сўзлилиқ, нодонлик, ёмон қилиқлилиқ, қаноатсизлик, шошма-шошарлик, ичкиликбозлик, бачканалиқ, фисқ ишлар билан шуғулланиш, ёлғончилик кабиларга берилган кишилар ҳам Алишер Навоийнинг қаттиқ танқидига дучор бўлади. Навоий ана шу ёмон, ярамас хислатлардан — иллатлардан одамларни холи кўришни истайди. Эҳсонли ва саховатли бўлиш, карамли (яхшилиқ) бўлиш ва ҳожат чиқариш, мурувватли ва вафодор, садоқатли ва юмшoқ кўнгилли, ширин сухан ва мулойим бўлиш каби бир талай фазилатларни Навоий кўкларга кўтариб мадҳ этади.

Навоий халқ ҳисобига бойлик орттиришни қаттиқ қоралайди. Бунинг устига халққа қарши турган, халқ ва мамлакат манфаатлари хизматига қўйилмаган, мамлакат ободончилигига сарф қилинмаган ва муҳтожлар талабини қондиришга қаратилмаган бойликни рад этади, ҳаромдир, дейди. Навоий бу билан чекланмайди. Бундай бойлик эгаларининг кимлар эканлигини ва қандай йўллар ва воситалар билан бойлик орттиришларини ҳам конкрет курсатишга ҳаракат қилади. Булар — зolim шоҳлар ва уларнинг амалдорларидирларки, улар халқ мол-мулкини очиқдан-очиқ ва зуравонлик йўли билан талайдилар. Шу йўл билан қаср қурадилар, базм қиладилар, зарбафт тўн киядилар, олтин косалардан май ичадилар...

Булар — рибкор руҳоний, қози ва шунга ўхшаш шарият пешволаридирларки, улар дин ва дарвешлик ва тасаввуф ниқоби остида ва шуларни қурол қилиб олиб халқни алдайдилар ва шу йўл билан уни талайдилар...

Булар — савдогарлар, олиб-сотувчилар, чайқовчилар, даллолу қаллоблардирки, улар турли найранг ишлатиб бўзни шойи деб ўтказишни, арзон олиб қимматга сотиб, шу йўл билан халқни хонавайрон қилишни касб қилиб олган сурбетлар ва ҳ. к.

Алишер Навоий вафони таърифлар экан, сўзни унинг ўз замонда йўқолиб кетган бир мавҳум эканлигидан бошлайди. Вафо инсоният тожини безаб турувчи қимматбаҳо дур, одамийлик бошидаги ловиллаб турган гавҳарли тождир. Вафо аҳлининг кўнгли пок, табиати покиза бўлади.

Навоий вафо билан ҳаёни узвий боғлиқликда олади: «Ҳар кўнгулниким, — деб ёзади Навоий, — вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким, ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ». Навоийнинг вафо ва ҳаё ҳақида қайта-қайта фикр юритиши, уларни алоҳида турли масалалар билан боғлиқ ҳолда талқин этишидан кўринадики, булар шунчаки инсоний хислатлар бўлмасдан, муаллиф тушунчасида ижтимоий-ахлоқий категориялар ҳамдир.

«Маҳбуб ул-қулуб»даги материаллар заминда нутқнинг жуда кўп фазилат ва хислатлари очилади. Жумладан, Навоий «нодон пандида ғалат муқаррар ва душман насиҳатида фириб мутасаввар» эканлигини, улар билан мулоқотда бўлганда ақл ва тадбир билан иш кўришни маслаҳат кўради. Шунингдек, ёлғончилик ҳам катта қусурдир. Дарҳақиқат, «ҳар кимки сузи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғоч уёлғон. Ёлғонни чиндек айтувчи суҳанвор — кумушни олтун била рўкаш қилғучи заргар». Шунинг учун одам ўз-ўзини шарманда қилиш, ҳам кўзбўямачилиқ қилишдан қочиши даркор. Навоий таъбирича бу катта юз қоралиқдир.

Аччиқ тиллик ҳам энг ёмон хусусиятлардан бири эканлиги ҳақида

Навойй ёзади: «аччиг тил заҳарли найзадек санчилади. Қўйгулда тил найзасининг жароҳати битмас, унга ҳеч нарса малҳам бўла олмайди». Шунинг учун у кишиларни очиқ чеҳралик бўлишга даъват этади ва дейдики, бундай кишиларнинг «очиқ юзидин халойиққа ҳурсандлик ва ширин сўзидин улусга шодлик етишади».

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг бу қисмида, шухратпарастлик зиёни, дард аҳли нафасининг ҳароратдорлиги, фосиқ олим ва баҳил ғанийнинг табиати, илм урганмоқ хосияти, подонликнинг касофати, ёмон қилиғлик ва бадхўрликнинг зарари, қарияликда қилинган бачкана-ликнинг оқибати, беҳуда ҳазилга рағбатнинг ҳурматсизликка олиб келиши ва ҳоказолар ҳақида муфассал фикр юритилади.

Навойй айтадики, «саҳву хато башарият лозимидур». Демак, киши мутлақо хатосиз яшashi қийин. Аммо ҳамма мардлик тасодифан ёки заруратан йўл қўйилган саҳву хатони тўғри англай олиш ва унинг олдини ола билишдадир.

Маълумки, Навойй илм аҳлларини ғоят юксак баҳолайди, мамлакат ободонлигини таъмин этишда, халқ аҳволини енгиллашда уларга жуда катта умид бoғлайди. Бу хусусда «Маҳбуб ул-қулуб»даги:

Кишига неча келса мушқуя қол,
Ҳикмату ақл анга эрур ҳалол,—

каби афористик байт ва илм ҳамда олимлар ҳақидаги фикрлари ғоят аҳамиятлидир. Шунингдек, илм урганиб ундан амалда фойдаланмаган, яъни илмини халқ, мамлакат хизматига қўймаган олимларни Навойй ҳажв остига олади. Илмини амалда қўлламаган олимни устига китоб ортилган эшакка ўхшатади.

Олимлик ахлоқи ҳам Навойй назардан четда қолмаган: «Олим киши бир жоҳилни қаршисига ўтқазиб, уни мулзам қилишини истаса, бу олимнинг ўзи учун ҳақоратдир. Олим, аввало, ўз илмининг даража ва салмоғини асраши керак, гавҳарни синаб кўриш учун тошга ўрмаслиги лозим». Демак, олим ўз билими қадрини, ўз мавқеини яхши тушуниши ва уларни сунистеъмор қилмаслиги лозим.

Навоййнинг илм-фан ҳақидаги ўғитлари, унинг маърифатпарварлик ғояларининг узвий қисмини ташкил қилади. У бутун ҳаёти давомида илм-маърифатни тарғиб этди. Меҳнат азиятини чекиб илм урганларни хирадмандлар деб олқишлади ва авлодларни илм-маърифатни эгаллашга даъват этди. Унинг «Билмаганини сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамаган ўзига золим. Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё булур» каби доно ўғитлари халқнинг ҳикматли сўзларига, афоризмига айланиб кетди.

Шундай қилиб, Алишер Навойй «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ўз замонасига ва ундаги ижтимоий табақалар, гуруҳлар, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий ҳодисаларга фаол муносабат билдиради. Лекин асар муқаддимасида ўз аксини топган муаллифнинг умидсизлик кайфияти, олам ишлари, олам аҳлидан норозилиги, ҳорғинлик ҳолати асос эътибори ила бутун китобнинг ҳужумкор руҳи учун характерли эмас. Муаллиф ўзининг юксак оптимистик тилагини, келажак авлодларига қаратилган энг покиза туйғуларини, гуманистик ниятларини, доно ўғитларини асарга ғоят катта дадиллик ва ўзига хос қатъийлик билан тeран мазмун ва сержило бадийий буюқларда баён этади.

Сўйима ҒАНИЕВА

***

Алқисса. фуқаронинг гадоси, гаройиб сирларнинг юзини очувчи, фақиру ҳақир, Навоий лақабли Алишер мундоқ арз қилур ва айтишни ўзига фарз деб билурки, бу хоксор ва паршонрўзгор камина болаликдан то қарилikka қадар куҳна даврон воқеаларидан, айланувчи осмон ҳодисаларидан, фитна қўзғовчи дунё буқаламунлигидан — товламачилигидан, замонанинг ранг сингари гуногунлигидан кўп вақт ва узоқ муддат ҳар хил хаёл ва тараддуллар билан дайдиб юрдим; ҳар товар ва равишда бўлдим ва турли йўлларга кирдим, яхши-ёмоннинг хизматини қилдим; катта-кичикнинг суҳбатида бўлдим; гоҳ хорлик ва қийинчилик вайронасида нола қилдим; гоҳо иззат ва маъмурлик бўстонидан мажлис қурдим.

Маснавий:

- Гаҳи топтим фалакдин нотавонлиғ,
- Гаҳи кўрдум замондин комронлиғ,
- Басе иссиғ, совуғ кўрдум замонда,
- Басе аччиғ, чучук тоттим жаҳонда.

Тўғ

Йўқсуллик, камбағаллик пайтларимда, фалокатли замонларда ва ноумид юрган пайтларимда баъзан илм-фан мадрасаларида қўйи сафлардан жой олдим ва олимлар мажлисида илм нуридан кўнглимни ёритдим; гоҳо тақводорларнинг масжидларида улар қадами етган жойга юз қўйдим, кўп сажда қилишим натижасида манглайим шилинди, гоҳо поклик хонақоси аҳлининг обдасталарига сув қўйиш билан улар ўртасида обрў топдим ва гоҳо хароботийлар гуруҳи майхоналарида кўза кўтариш билан ҳурмат қозондим.

Гоҳ пасткаш ва бахил кишилар қошида хўрландим ва разил-нокаслар олдида эътиборсиз бўлдим: гоҳ ишқ кўйида бепарво кезиб, жон олувчи паричеҳралар томонидан ҳалокатга учрадим; гоҳ тентаклик маҳалласида разил кишилар бўйинимга муштладилар, болалари эса бошимга тош ёғдирдилар, гоҳ шаҳрим эли жабридан ғарибликка тушдим ва ғариб кишиларга қушилдим ва улар билан бирлашдим; гоҳ тоғлар чуққиси оромгоҳим бўлди ва саҳро этаги паноҳим бўлди. Ва гоҳ бу қийинчиликларга чидолмай, ватанимга қайтдим, ёлғизлик хилватгоҳида ётдим; гоҳ ғурбатда хаста ва ғарибларга товон ва гоҳ азизлар хизматидан ва улар суҳбатидан баҳраманд ҳамда ўз сўзимни уларга ёқимли топдим.

Рубоий:

Гардун манга гаҳ жафоу дуплуқ қилди,
Бахтим киби ҳар ишга забунлуқ қилди,
Гаҳ ком сари раҳнамунлиқ қилди,
Алқисса, баса буқаламунлиқ қилди.

Аммо давлат иши билан машгул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгил мулкани турли одамларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арздодини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим. Баъзан иззат-икром юксакликларига кўтарилдим. Шу пайтларда улуг кишиларни ва юқори мансаб эгаларини ҳурмат ва таъзим юзасидан меҳмон қилдим ва баъзан шодлик боғида зиёфат дастурхонини тузиб, май қуювчи соқийлар ва хонанда-созандаларнинг базму тароналаридан баҳраманд бўлдим.

Баъзан, подшоҳлар бир-бирлари билан мурасасиз бўлиб қолганда, орага тушиб, уларни келиштириб қўйдим ва баъзан уруш майдонига кириб, жоҳиллик ва нодонлик туҳматига қолдим; баъзан халқ учун хайрли иш қилувчилар қаторига кириб, ҳар хил жамоат бинолари қурдим; ғайратим натижасида турли роботу бекатлар барпо бўлди ва йўловчиларга шодлик етишди.

Байт:

Ўлуг мансаб ва давлатга етишгач.

Дилимни кун орзу хаёллар чулғади¹

Бу муқаддимадан мақсадим шуки, ҳар йўлда юрдим; оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан кўришдим; катта-кичикнинг феълу атворини ўргандим; яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим; яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тотиб кўрдим. Бахил ва пасткашларнинг захмини, саховатли кишиларнинг малхамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди. Замон аҳлидан баъзи ҳамсуҳбатларим ва даврон кишиларидан айрим дўстларим бу ҳоллардан хабарсиз ҳамда кўнгиллари бу яхшилик ва ёмонликлардан асарсиздир.

Қитъа:

Асал билан майни тотиб кўрмаган киши,

Висолу ҳижронинг ширин ва аччиғлигини не билсун?

Тузнинг* қуми юшоғу тошлари қаттиқлигини

Қийналган бечора йўловчи йўл юрганида билади.²

Шу жиҳатдан, ҳамсуҳбатларни ва дўст-ёрларни бу ҳоллардан огоҳ ва хабардор қилмоқ вожиб кўриндики, токи уларда ҳам ҳар тоифанинг хислати ҳақида билимлари ва ҳар табақанинг аҳволи ҳақида тушунчалари бўлгай. Улар ҳам муносиб кишилар хизматига бел боғлаб, номуносиб одамлар суҳбатидан, азоб-уқубатларидан ўзни тортиш лозимлигини билгайлар ва махфий сирларини ҳар кимсага сўзламагайлар, шайтон сифат одамларнинг ҳийла-найрангларига алданиб қолмагайлар. Кимки ҳар қандай одам билан суриштирмай суҳбатлашиш ва дўстлашишни ҳавас қилса, унга мен фақирнинг тажрибаси етарлидир.

Бинобарин, бу сўзларнинг дилларга ёқимлилиги туфайли асарга «Махбуб ул-қулуб» («Қалблар севгилиси») деб ном қўйилди. Бу битилганларнинг фойдали таъсири билинди ва уни уч қисмга бўлинди:

БИРИНЧИ ҚИСМ: ҳар хил одамларнинг феъл-атвори ва аҳволи ҳақида, **ИККИНЧИ ҚИСМ:** ях-

¹ Шеърларнинг асли китоб охирида берилади.

* Туз — текис чўл (дала-туз).

ши феъл хосияти ва ёмон хислат касофати ҳақида;
УЧИНЧИ ҚИСМ: турли фойдали кузатишлар ва
мисоллар ҳақида.

Умид шуки, бу асарга уқувчилар диққат-эъти-
бор кўзи билан назар солиб, ҳар қайсилари ўз
фаҳми-идрокларига яраша дилларини обод ва
ёзувчи руҳини ҳам дуо билан шод этгайлар.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида

Бу қирқ фаслдир

1. ОДИЛ ПОДШОҲЛАР ТУҒРИСИДА

Адолатли подшоҳ ҳақ таолонинг халойиққа кўрсатган марҳаматидир; бундай шоҳ мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабчисидир...

Одил шоҳ қуёш билан баҳор ёмғиридек қора тупроқдан гуллар очади ва мамлакат халқи бошига олтин билан дурлар сочади. Қамбағал ва бечора одамлар унинг яхши, мулойим муомаласидан роҳатда; золим амалдор ва миршаблар унинг сиёсати тўғрисида қўрқувда. Адолатли шоҳ шундай қуриқчики, унинг сояйи давлатида қўй-қўзилар бўри хавфидан омон; ёмонларга шафқатсизлигидан йўлдаги мусофирлар йўл тўсарлар ваҳимасидан эсон. Марҳаматидан мактабларда болалар шовқин-сурони... Ҳайбатидан йўлларда қароқчилар йўқ ва халқ қўли ўз моли билан тўлиқ. Забтидан амалдорлар қалами синиқ ва золимлар байроғи йиқик. Ғамхўрлиги ва фаолиятдан масжидлар жамоат билан тўла ва мадрасалар илм устида баҳслашувчилар билан ғала-гула. Қасоскор тўғрисида қўли эл молига етмайди ва уч олиши хавфидан йўлтўсарларнинг қадами йўқлиқ биёбонидан нарига ўтмайди. Савдо қилиш учун тун бўйи дўконларда шамъ ўчмайди, олди-сотди қилувчилар кўчаларда безорилар дайдишидан қўрқмайди. Шомдан то саҳаргача масжид хонақоҳларининг эшиги очиқ; хилватхоналар ибодат нуридани ёруғ. Шаҳарда кўчалар посбони у, далада қўйлар чўпони у. Аҳолининг ҳовли-боғи унинг шарофатидан обод; сипоҳлар орзу-умидларига етиб шодон. Одил шоҳ шарофатидан кечалари турк аёлларининг аллалари тинмайди; болалар эса, бемалол ошиғини ўйнайди. Кампирлар ин йигираркан, чарх овозига жўр бўлиб, унинг ҳақида дуо ўқийдилар; канизак-

лар пахта саваркан, савагичнинг тап-туни билан тўлқин-
ланиб, қушиқ айтиб, уни олқишлайдилар. Фақирлар ун-
га дуо-тахсин ўқиб, эркалик қиладилар. Шоҳ эса, счиқ
қўллилик билан фуқарога саховат қилади ва уни сий-
лайди.

Очларнинг овқати одил шоҳнинг шафқат ва мурув-
ват билан ёзган дастурхонидан; яланғочларнинг либоси
униг лутф-марҳамат хазинаси эҳсонидан. У мамлакат
боғини обод қилишда ёмғир булутидай сероб; мамлакат
аҳли кўзини ёритишда жаҳонга нур сочувчи офтоб. Ўз-
га юртларнинг элу халқи уни орзу қилади; бошқа ўлка-
ларнинг мазлумлари адолатпарварлиги туфайли уни дуо
билан тилга олади. Олимлар унинг яхши номини таъ-
рифлаб рисолалар битади; шоирлар унинг гўзал сифа-
тини мадҳ айлаб қасидалар ёзади. Бастакорлар унга
атаб куйлар яратади; хонанда-созандалар уни дил-жи-
гардан куйлайди.

Адолатпарвар шоҳ халқни рози қилса, хақ-таоло
шоҳдан рози бўлади, кишиларнинг арзу додини тингла-
ганда, бу иш юзасидан халқ олдида сўроқ беришни ўй-
лаб, изтироб чекади.

Маснавий:

Ўзи подшоҳ, лекин дарвешсифат,
Унга шоҳликдан кўра фақирлик хуш келади.
Халойиққа бу шоҳдан нажот етсин,
Ҳаёт унда асло холи бўлмасун³.

2. БЕКЛАР ҲАҚИДА

Мундоқ шоҳга бек набий хизматидаги тўрт (чаҳор)
ёрнинг биридек.

Бек* камбағал бечораларнинг паноҳи ва подшоҳ дав-
латининг — хайриҳоҳи. Бек шоҳга бу дунё ҳақида чин
сўз дегувчи ва охират гамин егувчи, ундан ёмонлар-
нинг кўнгли вайрон, яхшиларнинг мушқули осон. Унинг
кўнглида халқ молига тама йўқ; дунё йиғишнинг хаёли
йўқ. Муроди — аҳолининг тинч-омонлиги; мақсади — жа-
миятнинг равнақи... У мусулмонларни рози қилувчи
киши, мусулмонлар эса уни дуо қилади. Унинг зоти ту-
зук, шоҳ эшигида ҳам қилмиши яхшилик.

Шоҳ эшиги бундай беклардан холи бўлмасин, давлат
осмонида бундайларнинг умри қуёши завол кўрмасин.

* Бек — шаҳар ёки вилоят бошлиғи, умуман улў мансаб эга-
лари.

Ёлгончи, худбин нойибнинг мусулмонман, пайгамбар умматиман, дегани, Жаброил — фариштанинг худодан келтирган хабарларини гапиряпман, дегани — барчаси ёлгон.

Шунингдек, шоҳ хусусияти ҳақидаги гаплари ҳам қий-қизил ёлгон. Унинг ёлгон ҳукм тарқатувига боис тамаъ шумлигидир; потуғри фармон чиқарувига сабаб, дунёга хирс қўйишидир. Бир нарса оладиган бўлса, чин ўрнида ёлгон гапиради; мусулмонларга зарар етказиш унинг дини ҳисобланади. Ёлгон турганда унинг чин сўзлаши амримаҳол; пора олишда эса, тилида бир гапни айтади-ю, дилида бошқа хаёл. Сўзи билан иши бир бўлмаган бундай нойибнинг шоҳ эшигидан йўқолгани авло.

4. ЗОЛИМ, ЖОҲИЛ, ФОСИҚ ПОДШОҲЛАР ТУҒРИСИДА

Адолатли подшоҳ ёрқин кўзгу бўлса, бу унинг тескарисидир; униси ёруғ тонг бўлса, буниси — қоронғи кечадир. Зулм қилиш унинг кўнглига ёқимли; ахлоқсизлик эса табиатига севимли. Мамлакат нотинчлиги унинг юрагига ором бағишлайди; халқнинг бесару сомонлиги эса хотиржамлик келтиради. Обод жойлар унинг зулмидан вайрон, кабутар уялари бойқушларга ошиён.

Золим подшонинг базмида май — бода сели туғён қилиб, бу селдан мамлакат ободлиги вайрон бўлади. Май қуювчи уйига ётқизилган ғишт масжиднинг тўкилган равоқидан, май хуми оғзига ётқизиб сувалган ғишт эса емирилган меҳробнинг тоқидан. Ноҳақ қон тўкишлик унга ҳунар, кимки жони бор, ундан қўрқар. Агар шароб ичишни бошлар, мусулмонлар куча-қўйда юришни тарк этар. Агар хулқи бузуқ ва ёмон феъл бўлса, халқнинг ўғил-қизига увол. Агар жаҳли тез ва қайсар бўлса, мушфиқ Навоийнинг ҳолига вой.

Бундай ёмон подшоҳларнинг номаъқулчилиги ўзига хуш ёқади; халқнинг маъқул иши унга номаъқул. Бировнинг кўп хизмати озгина камчилиги бўлса, йўқдир қиммати. Ҳақ ва рост гап оз хато билан унинг назарида ёлгонга чиқади. Ўзининг хато фикри ўнг келмаса, дахлсиз одамлар жавобгар бўлғуси; хато фикрга қаршилиқ кўрсатганлар туҳмат балосига қолғуси. Носавоб хаёли юзга чиқмаса, алоқаси йўқларни жазолайди, хабари йўқларни азоблайди. Ҳаёт сувини оғу деса, тан олмаган гуноҳкор; қуёш нурини қоронғу деса, таҳсин айтмаган қо-

ра рӯзигор. Ўз фойдасига қатранинг қадрни дарёчалик ва зарранинг қиймати қуёшчалик; халқнинг бир дунё моли бир қора пулчалик қадрсиз; фидо қилган азиз жони эса, аҳамиятсиз. Золим шоҳ қора қузғунни оқ туйғун — деса, ғозни яхши олади демаган айбдордир; ёруғ кунни қора тун деса, осмон тўла юлдуз демаган одамнинг ҳолига вой.

Чин гапни айтувчиларнинг жони хатарда; хайрли ишга далолат қилувчилар ўлим хавфида. Ҳақиқат унинг қаршисида беҳуда, ақлли одамлар унинг наздида подон.

Жоҳил подшоҳнинг кўнглида халққа нисбатан адовати муҳфий хазинасидан кўра кўпроқ. Ўлдирмоқ учун жон бермоқ унинг шиори, элнинг молу жонига қасд қилмоқ унинг шикоридир.

Бу ёмон подшоҳнинг вазири ҳам Фиръавннинг Хомон деган вазирига ўхшаш ёмондир.

Байт:

Бундай шоҳлар заҳарли илонга — вазирига мадаккор бўладилар,
Халқ учун вабо бир сари, булар бир саридир⁴.

Ҳақ бундай балоларни номавжудлик чоҳидан мавжудлик тахтига чиқазмасин ва йўқлик зиндонидан борлиқ шахрига йўлатмасин!

5. ВАЗИРЛАР ТУҒРИСИДА

Вазир сўзи «визр» (гуноҳ) сўзидан келиб чиққандир. Бу ҳол унинг табиатига жуда мос ва лойиқдир. Вазирликни ғоятда ўрнига қўйиб бажарган Сулаймон пайгамбарнинг вазири Осаф бўлиб, у ўз узугига: «Инсофли одамни худо раҳмат қилсин!» деб ёзиб қўйган экан, Ўша Осаф дунёдан кетар чоғида инсофни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди ва инсоф гавҳарини поинсофлар орасида қолдирмади. Киши ўзини ҳар қаёнга елдек ургани билан, Осафни бу дунёда қайдан топади?! Агар, дунё аҳлидан бирор зотни Осафсифат дейиладиган бўлса, ишонмангким, Сулаймон тахти аллақачон барбод бўлиб, Осаф ҳам аллақачон ўлиб кетган.

Бу золимлар мамлакатни барбод қилувчи, халқнинг йиғган-терганини йўқотгувчилардир. Энг яхшиси, бирор кимса булар ҳақида қалам тебратмагай ва бу қаламдек юзи қоралар номини қалам тилига келтирмагай. Дори ўрнига заҳар бериб, беморларни ўлдирувчи табиблар буларга жуда ўхшаш ва яқиндир. Бу икки тоифадан ҳар

бири илондир, шоҳ бундайларни ер билан яксон қилиши зарур.

Буларнинг ҳаммаси чиён; халойиққа етказади кўп зъён. Улар қаламининг учи — чиён пайзаси; аҳоли жонига у найзадан ўлим даҳшати. Бу найза мазлумларга қанчайин санчилса, у золим вазирларнинг боши ҳам ажал тоши билан шунча янчилади, деб умид қиламиз.

Рубой:

Булар ичра гарчи баланд-пасти бор,

Барибир, халойиққа жабри бор.

Шоҳ ундайлрни бутунлай йўқ қилиб юборса яхши,

Пайғамбар дебдурки, «золимларни ўлдириш!»

6. ДИЕНАТСИЗ САДРЛАР /МАНСАБДОРЛАР/ ТУҒРИСИДА

Виждонсиз, ҳаром-харишдан тортинмовчи, бедиёнат садрлар — ҳеч зарурати бўлмаган бидъатдек парсадир. Агар бу покас илмсиз бўлса, бутун қилмиши — бузуқлик, фиқу фужурдир. Унинг базмидаги соз ва куй оҳанглари илм ва тақвога тугилган азанинг мотам фарёндидир.

Олимлар тарафидан гулоб (гул шарбати) солиб келтирилган шишалар бўшагач, хизматкорлари бу идишларни май билан тўлдирадилар: улар учун келтирилган паввотин ушатиб, садрлар ўз ичкиликларига газак қилдилар, бунинг вазифаси бошқа парсаларга кучирилган. Ярамаслик унда ғолиб, талабалар эса югурдакли қилдилар. Уларнинг хизматкорлари хонақо учун ажратилган таомга, маҳрам болалари эса шайх ва мударрис маошига шерик. Базмига май келтиришга муҳтасиб рози ва унга май сузгучи соқолли қози. Мамлакатда бу каби ман қилинган парсалар ривож топаверса, ислом ва шариатга ҳурмат бўлармиди?

Аслида, садр — олимларга дастёр, шайхларга хизматкор, сайидларга кўмакчи ва фуқаро хизматига ҳамиша тайёр бўлмоғи керак. Улар зулм риштасини узгучи, вақф ерларнинг бузилганини тузувчи ва зироат-деҳқончиликни авж олдиришга саъй-ҳаракат кўргизувчи бўлмоғи керак.

Маснавий:

Садр бузмас фақат майхўр, палидни,

У бузгай хожани, ҳатто сайидни.

Ўзи айёру маккордир саросар
Сўзи кўп ялтироқ, тўн зебу зевар.

Қитъа:

Истарки, бошига алоқали салла ўраса,
Эгнига мавлавийлардек ридо ташласа,
Бу етмагандай, отининг бўйнига қўтос осиб олса,
Соқолидек, ўзи ҳам ўз бўғзидан осилади⁹.

7. БАҲОДИРЛИК ЛОФИНИ УРҒАН ФОСИҚ ВА ОЧКЎЗ МАҚТАНЧОҚЛАР ҲАҚИДА

Шоҳ эшигида — уйида пул-молни совиргувчи бу одамлар на тангрига ибодат ва на шоҳга итоат қиладилар. Истагани шухратпарастлик ва одатлари олифтагарчилик. Юриш-туришлари маст-аластлигу, ўзларига зеб бериш. Чин гаплари — лоф уриш, маъноли сўзлари — ёлгончилик. Динлари — ичкиликбозлик, расм-русумлари — динсизлик. Истаклари от чоптириб завқ олиш. Гап-сўзлари бош-яланг бетга чопиш.

Базмда даъволари ўзларини Ҳотамдек, жанг-жадалда ўзларини Рустамдек танитишдир. Бошларидаги жиганинг дабдабасидан «Насри тойир»* юлдузи ҳуркади; найзаларидан «Симоки ромиҳ»** юлдузига доғ тушади. Салла ўрашлари ҳам бесўнақай, қўпол; салла печининг узунлигидан эса, елкаларида бетиним озор.

Мамлакат ёвини қувиш, юрт сақлаш ишимиз деб шоҳга миннат этишади, бу даъволарга эришгунча нечтасини ичкилик ўлдиради, бир қанчалари эса бошқа ёмонликлар туфайли дўзахга равона бўладилар. Буларнинг юздан бири жанг майдонига етади; шунда ҳам йуртоқи чопиш билан ўзини ҳалок қилади. Булар жанг майдонида баҳодирлик лофин урадилар ва душман сафини бузиш ўрнига ўз шерикларини босадилар.

Бу хилдаги «баҳодир» ҳеч жанг майдонида бўлмасин; душман сафини бузишда, майдонда бундайларнинг қони тулмасин!

Шоҳ учун камбағал-бечоралар дуоси, фуқаронинг тинч-омонлиги ва тангрининг розилиги — жанговар қўшиндир. Агар шоҳ қўшинига ҳақ меҳрибончилик қилса, унинг байроғи: «Зафар берувчи оллоҳдир» шиори билан

* Насри тойир — қийғир шаклида тасаввур этиладиган бир юлдузнинг номи (уқоб деб ҳам юритилади).

** Симоки ромиҳ — Асад буржидаги бир юлдузнинг номи.

зийнатланади. Агар шоҳга давлат бўлса ёр — душман бўлур хору хоксёр...

8. ЯСОВУЛ ГУРУҲИ ТУҒРИСИДА

Ясовул шундай одамки, у мазлум, эзилган кишини золимнинг зулмидан қутқаргай. Лекин ясовул бу хизмати учун ҳалиги мазлумдан ортиқча ҳақ олгудек бўлса, у ҳам зулмкорнинг зулмига каттакон шерикдир. Агар хизматига яраша ҳақ олиш ҳаёлида бўлса, у ота мероси ва она сути каби ҳалолдир. Ва агар олган ҳақи хизматидан кам бўлса, бу унинг мард ва мурувватлилигига далолатдир. Борди-ю, астойдил иш битирса-да, ўзига тегишли бўлган ҳақни олмаса, бундай одамни чин авлиё деса бўлади.

Кўпгина яхшилар бу каби жумардликни ўзларига шор қилиб, шу йўл билан барча мақсадларига эришганлар.

Маснавий:

Турли сувратда бўлурлар авлиё.

Баъзиси эл ҳожатин қилгай раво

Лек аларнинг сирлари элдин ниҳон,

Ҳақдин ўзга кимсага эрмас аён.

9. ЛАШҚАРЛАР ВА ҲАРБИЙ ЮРИШДАГИ ҚОРА ЧЕРИК ТУҒРИСИДА

Ҳарбий юришдаги қора черик — яъжуж ва маъжуж деб аталган махлуқ гуруҳига шерик. Меҳнатда тиними йўқ, юриш билан бўлиб, ўй-орзу нима билмайди. Ишлари талаш мумкин бўлганини таламоқ, ёт юртларни чигирткадек босиб, гиёҳ ва япроқларгача яламоқ.

Инсонийлик билан улар ўртасида қарама-қаршилик, мусулмонлик билан улар орасида келишмовчилик бор. Уларнинг зоти фаҳм-фаросатдан холи; барчаси ақл-идрок ва инсоф каби фазилатлардан бегона. Қаёққа юзлансалар, уларда қайтиш йўқ; кўпинча кечаси ҳам, кундузи ҳам ғафлат уйқусидан уйғониш йўқ. Таналари иссиқ-совуқни фарқ қилмайди; гавдалари очлик ва яланғочлик зарарини сезмайди. Одамгарчиликлари йўқлиқда махлуқлардан ҳам ўтадилар; ҳайвонга хос қилиқлари кўпу одамийликлари оз.

У гуруҳдан ажиброқ халойиқ, бўлмайди, 3,5

Чунки ҳаромхўрлик билан қоринлари тўлмайди.

То ўлгунча бало бўлиб яшайдилар,
«Ясоғлиқ (аскар) ўлмайди», деган гап рост экан.⁶

Қизиғи шуки, ҳақнинг ҳар табақадаги элга яширин марҳамати бўлгани каби, булар орасида ҳам яхши одамлар йуқ эмас.

Қушин бозорини ҳам ясоғлиқ аскарлар қизитади; улар ҳар нарсани арзонга олиб — қийматга сотади. Амалдорлар мамлакат аҳолисидан пора олганлари каби, улар ҳам қушин улушидан чўтал олиб турадилар.

Байт:

У чиркин гуруҳ сипоҳлар молини кечаю кундуз истасанг
ҳам, истамасанг ҳам олади⁷.

Уларга одамзод сазо бериши мумкин эмас, уларни ҳақнинг ўзи жазоласин.

10. ШОҲГА ҚАРАМ ОДАМЛАРНИНГ УНГА ЎХШАШЛИГИ ТУҒРИСИДА

Кимки шоҳга хизматкор ва қарам бўлса, иши ва муносабати ҳам шоҳникига ўхшаш бўлади. Агар шоҳ адолатпарвар бўлса, аҳолисида ҳам адолат асарлари бўлади. Агар шоҳнинг одати халққа зулм қилишлик эса, эли ҳам зулм фикри билан яшайди. Агар шоҳ эътиқодли бўлса, халқининг шиори ҳам ислом ва дин бўлади. Агар шоҳ кофиртабиат бўлса, қарамоғидагиларда ҳам шундай кофирлик феъли бўлади.

Донишмандлар шоҳни улуғ, пишқириб оқадиган дарёга; аҳолиси ва яқинларини эса дарё атрофидаги анҳорларга ўхшатадилар. Дарё сувида қандай хосият ва кайфият бўлса, анҳорларида ҳам шу каби кайфият ва хосият бўлади. У аччиқ бўлса — бу аччиқ; у чучук бўлса — бу чучук. У лойқа бўлса, бу лойқа, у тиниқ бўлса — бу тиниқ.

Бир дарёдан чиқадиган ариқлар
Сувини билимдон киши бир хил деб билади.
Модомики, дарё билан ирмоқ суви бир бўлгач,
Можаро кутаришга ҳожат йўқдир⁸.

11. ШАЙХ УЛ-ИСЛОМ ТУҒРИСИДА

Шайх ул-ислом — мусулмонлар пешвоси бўлиб, мусулмонлар унинг йулидан боришлари лозим. Бундай

одам зур олим бўлмоғи, ислом динини ҳимоя қилмоғи ва унинг тарғиботчиси бўлмоғи даркор. У даргоҳга яқин, шариат қонунидан чиқмовчи, фақирликка қаноат қилувчи, поклик йўлини тутувчи, ёмон, яхши кишиларга бирдай шафқатли, катта-кичикка бир хил — фақат тўғри йўл кўрсатувчи, рад этиб бўлмас даражада ҳақ сўзни сўзловчи, шариат қонунларида мустаҳкам ва барқарор турувчи, ҳар қандай бидъатчининг бидъатини йўққа чиқарувчи; файзли ва обрўли одам бўлмоғи шарт. Шундай бўлгандагина уни «Шайх ул-ислом» деса бўлади.

Байт:

Шайх ул-ислом пир Ансорий
Шундан холиқнинг яқини бўлди?

12. ҚОЗИЛАР ТЎҒРИСИДА

Қози мусулмонлик биносининг таянчидир ва мусулмонларнинг яхши ва ёмон ишлари юзасидан ҳукм чиқарувчидир. Қозининг кўнгли дин илми билан тўла, дунёвий билимлардан хотири хабардор бўлиши керак. Хамирида шахсий манфаатга майл бўлмаслиги, соф кўнгли иккиюзламачилик иллатидан холи бўлиши лозим. Қозининг маҳкамаси шариат илмининг хазинаси бўлмоғи; у ҳукм вақтида ошнога ҳам, бегонага ҳам бир савияда қарамоғи лозим. Унинг билимдонлигидан ва қалби поклигидан кишилар кўнглида унга ҳурмат ва шукуҳ; ишга диққат-эътибор ва фаросат билан муносабатда бўлишдан бедиёнат — виждонсизларнинг юрагида ғам-андуҳ; кўнгли ҳақ каломлари билан кучли; ҳукмлари ҳадисларга асосланган. У шаръий ҳийлаларни ўз кўнглига, ҳуқуқшуносларнинг шубҳали алдовларини эса замирига йўлатмаслиги керак; порахўр муфтилар унинг қошида тубан ва хор; ҳийлагар вакиллар унинг қаршисида айбдор бўлмоғи зарур.

Агар илмсиз қози ичкиликхўр бўлса, уни ўлдирмоқ керак ва дўзах ўтига етмасданоқ куйдирмоқ керак. Агар қози порахўр бўлса, ислом дини қўрғонига раҳна солувчи бўлади; агар у узи пора бериб, қозилик мансабига ўтирган бўлса, пора эвазига шариат қонунини буза олади.

Қози қонун йўлидан бир қадам ҳам тўймаслиги — тўғри йўлдан чиқмаслиги лозим. Ахир, тўғри чизиқ оғдирилса, эгри бўлади. Чолғу асбобининг тори созланма-

ган бўлса, овози бузилади. Модомики, ҳукми элнинг моли ва жонига тааллуқли экан, қозининг шиори тўғрилиқ ва адолат бўлмоғи лозим.

Қозининг оёғи тўғрилиқ кўпригидан четга тояр экан, жони жаҳаннам тубида бўлади. Қозилиқ ишини қандай хоҳласам, шундай қиламан дейиш ҳаёсизлик ва ёлғончиликдир.

13. ҚОНУНШУНОС МУФТИЛАР* ТЎҒРИСИДА

Ҳар иш ва ҳар нарсанинг тўғри ва нотўғрилиги ҳақида фатво берувчи ҳуқуқшунос муфти диндор ва етук олим бўлиши керак. У мўмин-мусулмонлик илмида моҳир; диёнат нури пешонасидан зоҳир бўлмоғи керак. Унинг кўнгли ҳеч нарсага оғмаслиги, кўнглида ҳийлагарлик бўлмаслиги; ривоятлари тўғри, ёзганлари устозларнинг сўзларига мувофиқ бўлмоғи лозим. Муфти — ичкиликбозлардек фосиқ — ахлоқсиз; жоҳил одамлардек бадқирдор ва шафқатсиз бўлмаслиги; бир танга учун юз ҳақни поҳақ ва озгина марҳамат учун кўп «йўқ» ни «бор» деб битувчи бўлмаслиги керак. Бир сават узум учун бир боғнинг куйиб кетишидан ҳам чекмайдиган ва бир ботмон буғдой учун бир хирмоннинг совурилишидан ташвишланмайдиган бўлмаслиги лозим. Муфти ҳийлагарлик билан ёлғон фатво (ҳукм) ёзар экан, у қаламининг учи билан шарият юзини қора қилган бўлади; шу қилган иши учун ҳақ олиб, ўз молига қўшса — динини дунёга сотган бўлади. Бундай муфти — одам ўлдирувчи табибдир. Бирига ислом динини ўлдириш, иккинчисига мусулмонларни ўлдириш насибдир.

Рубоий:

Муфти агар иши учун ҳақ олиб қалам тебрата,
Ҳақ ортиқ бўлса, озайтирмоғи керак.
Фатво беришда пул эвазига «ҳа» ёки «йўқ» деган
Ҳукми қиладиган бўлса,
У қалам тебратувчининг қўлини қаламдек кесмак керак¹⁰.

14. МУДАРРИСЛАР ТЎҒРИСИДА

Мударрис — мансаб ва амалдорликка қизиқмаслиги; ўзи билмайдиган илмдан дарс беришга урунмаслиги; манманлик учун дарс беришга ҳавас кўргизмаслиги; ол-

* Муфти — ислом дини ҳуқуқшуноси.

ғирлик билан дарс ўрнига шовқин-сурон солмаслиги, жоҳиллар каби салласи катта-ю, печи узун бўлмаслиги, мақтанчоқлик учун мадраса айвонининг турини эгалла-маслиги лозим.

Мударрис — дин илмидан аниқ масалаларни билмо-ғи керак, кўпчиликка дунёвий билимлардан таълим бер-моғи лозим; у ярамасликлардан хазар қилмоғи ва нопок одамлардан узоқ юрмоғи; ўзини олим ва билармон деб курсатмаслиги; турли-туман ахлоққа хилоф ишларни «қилса ҳам бўлади» деб ҳаромни ҳалолга чиқармаслиги; жойиз бўлмаган ишлар билан машгул бўлиб одамлар-ни ёмонлиққа ургатмаслиги; қилиш керак бўлган иш-ларни қилмасликни ҳам одамлар ундан ўрганмаслиги керак.

Агар шундай ноҳўя ишларни қилса, бу мударрис эмас, бидъатчи — беҳуда одатларни тарқатувчидир. Бун-дай кишиларнинг суҳбатида бўлиш ислом аҳлига ман қилингандир. Мударрис — олим, тақводор бўлмоғи, яъни ҳамма зарарли ишлардан сақланмоғи; ҳалол иш тутмо-ғи лозим...

15. ТАБИБЛАР ТУҒРИСИДА

Табиб ўз фанининг моҳир билимдони бўлиши; бемор-ларга раҳм-шафқат билан муомала қилиши; асли тиб илмига табиати келишмоғи, донишмандлар сўзига риоя қилиб, уларга эргашмоғи; мулойим сўз ва бемор кўн-глини кутарувчи, андешали, хушфёъл бўлмоғи керак. Ут-кир ва шафқатли табиб Исога ухшайди. Исонинг иши чиққан жонни дуо билан танга киритиш бўлса, бунинг иши эса тандан чиқмоқчи бўлган жонни даво билан чи-қармасликдир. Бундай табибнинг юзи хасталар кўнгли-да севимлидир; сўзи эса, беморлар жонига ёқимлидир. Унинг ҳар бир нафаси беморларга даво; ҳар қадами эса, хасталарга шифодир. Унинг юзи нажот келтирувчи Хизрни, берадиган шарбати эса тириклик сувини эсла-тади.

Табиб агар, ўз касбида моҳир бўлсаю, аммо ўзи бад-фёъл, бепарво ва қўпол сўз бўлса, беморни ҳар қанча муолажа қилганда ҳам, бари бир унинг мизожида ўзга-риш пайдо қила олмайди. Табобат фанидан саводсиз табиб худди жаллоднинг шогирди каbidир. У тиф билан ўлдирса, бу заҳар билан азоблайди. Шубҳасиз, жаллод бундай табибдан яхшироқдир: зеро, у гуноҳкорларни ўл-диради, бу эса бегуноҳларни ҳалок қилади. Ҳеч гуноҳ-

кор жаллод қўлида хор бўлмасин; ҳеч бир бегуноҳ касалманд бундай табибга зор бўлмасин.

Байт:

Ширин сўзли моҳир табиб тан хасталигига шифодир,
Бадфеъл, сержаҳл ва саводсиз табиб эса эл жонига балодир.¹¹

16. НАЗМ ГУЛИСТОНИНИНГ ХУШОВОЗ ҚУШЛАРИ* ТУҒРИСИДА

Улар бир неча гуруҳдир. Биринчи гуруҳи — илоҳий маърифат хазинаси жавоҳирлари билан бойигаи ва халқнинг таърифига эҳтиёж сезмаганлар бўлиб, қиладиган ишлари маънолар хазинасидан жавоҳирлар йиғмоқ ва у жавоҳирларни эл эзгулиги учун назм ипига термоқликдир. Назмларининг ифодаси ниҳоятда қутлуг, гоят ёқимли ва улуғдир. Истаган одам буларнинг шеърларидан сўз мўъжизаларини топа олади. Буларнинг назмлари шундай табаррук каломларки, ҳурмат юзасидан уларни шеър дейишга ҳам элнинг тили бормайди.

Мана шу азиз ва шарофатли зотлар гуруҳининг энг улуғ пешвоси ва энг биринчиси ва энг сараси, валийлик денгизининг гавҳари ва каромат пешаларнинг энг юксак юлдузи — мўъминларнинг амири ҳазрат Алидирларким, ҳақ у кишидан рози бўлсин ва юзларини ёруғ қилсин. У кишининг шеърӣ девонлари бор бўлиб, унга яшириган сир ва маъноларнинг чегараси йўқдир.

Энди биз бу ажойиб зотлар гуруҳига мансуб бўлганлардан баъзилари ҳақида айтиб ўтайлик:

У жумладан: форсий ибора билан сирлар жавҳарини тизувчи Шайх Фаридуддин Аттор; «Маснавий»ни ёзувчи, яқинлик денгизининг сувчиси Мавлоно Жалолиддин, яъни Мавлавий Румийлардир. Буларнинг шеър ёзишдан мақсади илоҳий сирларни баён қилмоқ ва чексиз маърифат тарқатмоқдир.

Яна бир гуруҳ шоирлар борким, улар ҳақиқат сирларига мажоз сирларини аралаштириб, ўз фикрларини шу услубда ифода этибдурлар. Чупончи, маъно аҳли сўз пардозчиси Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий; ишқ аҳлининг чин ва садоқатли ошиғи Амир Хисрав Деҳлавий; тасаввуфда нозиклик ва мушкуллик чигалини ечувчи Шайх Заҳририддин Санойӣ; ҳақиқат аҳлининг

* Яъни, шоирлар ҳақида.

ягонаси Шайх Авҳадиддин; сўз билан ҳар қандай чуқур маъноларни ифода қилган Ҳожа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз.

Яна булардан бошқа бир гуруҳ бўлиб, уларнинг кўпчилиги асарлари мажозий маънодадир. Улардан Камол Исфаҳоний, Ҳоқоний Шервоний, Ҳожу Қирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Ҳожа Камол, Анварий, Заҳир, Абдулвосиъ, Асир, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котибий Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворийдирлар.

Яна, ҳақиқат, инсоний севгини мадҳ этиш йўлида камолга эришган, илми ҳар икки йўлда ҳам мукамал ва бекаму кўст бўлган, назм аҳлининг пешвоси ва раҳбар устози хазрати шайхулислом, миллат ва диннинг нури мавлоно Абдурахмон Жомийдирларким, биринчи гуруҳ равишида сўзи шарафли ва сўнгги гуруҳнинг ҳам услуби гўзалликларида камол эгасидирки, дунёдаги илоҳий ҳақиқат шайдолари ҳам, пок инсоний муҳаббат аҳллари ҳам буларнинг латиф ва маънодор сўзлари билан хушнуддирлар ва тарқатган маърифатлари билан ҳузур қиладилар.

Яна, пастки табақадаги жамоат ҳам бўлиб, булар фақат шеър ёзиш билан шод ва хурсанд, рози ва баҳрамандирлар. Улар юз машаққат билан бир байт тўқий олсалар, шоирлик даъвосини етти қават осмондан ҳам ошириб юборадилар. Сўзларида на ҳақиқат ва маърифат болидан лаззат, ёзган назмларида на шавқ ва на ишқ утидан ҳарорат бор; на шоирона таркибларида гўзаллик ва на ошиқона куйиш-ёнишларида аланга мавжуд. Агар баъзиларида гоҳо бирор яхши байт юзага келиб қолса, унларча ўринсиз даъво билан ҳамма ёққа жар солиб, у байтни ҳам зойеъ қиладилар. Булардан баъзилари бирор ёқимли маъноли нарса тўқиса, унларча ёқимсиз даъвою маишанлик билан уни ҳам йўққа чиқардилар. Гуё уларнинг ўзларига ишончлари зўру ўз яратган сўзларига эътиқодлари мустаҳкам. Қизиғи шундаки, бу тоифа шоирларнинг кўпчилигининг шеърда маъно озроқ ва шоирлик даъволари кўпроқдир.

Рубоий:

Аълolari уларнинг энг яхшисидир,

Тубанлари эса барча тубанлар тубани.

Ўртароқлари эса ҳеч нарсага ярамайди,

Билгилким, яхшиси улардан оғиз очмаслик керак.¹²

17. КОТИБЛАР ТУҒРИСИДА

Котиб шоирлар шеъри билан варақни безовчи ва сўз хазинасининг хазинасидир. Хазиначининг вазифаси амонатни сақлашдир, уни рухсатсиз сарфлаш эса хиёнатдир. Амонат сақловчи киши хиёнатчи бўлса, ўз касбида айбдор бўлади ва бундай кишининг қўлини кесмоқ яхшидир. Яхши ёзилган хат ва хатга қўйилган нуқталар, чиройликлар юзига гузаллик бахш этган холдек оқ қороз жамолни безайди. Чиройли хати бор котиб сўзга оро беради ва сўзлагувчига роҳат бағишлайди. Агар хат битувчи хаттот туғри ёзса, унинг битгани туғрилар кўнглига сўзсиз мақбул бўлади. Муҳаррир, хоҳ бир байт, хоҳ юз байт ёзсин, таҳрири дуруст бўлса мақбул тушади. Агар ёзув шакли чиройли ва туғри бўлмаса, билимли кишини ташвишга солади.

Шунингдек, чиройли ёзадиган котиб ҳам кўп хатога йўл қўядиган бўлса, унинг қўли фалаж касалига йўлиқсин. Кимки, нуқтани уринсиз қўйиб — «ҳабиб»ни «ҳабис», «муҳаббат»ни «меҳнат» қилиб ёзгудек бўлса, ундай фалокатга юз лаънат! Хати ёмонлиги устига яна беҳисоб ғалат ва хатоларга йўл қўйишлик, қари кишининг соқол бўяб, масхара бўлгани кабидир. Ундай хатни парчалаб, аҳлатхонага ташлаш, хаттотни эса дузах посбонига тошириб, жаҳаннамга йўллаш яхшидир.

Севгилидан келган мактубнинг хати гузал ҳам мазмуни ёқимли бўлса, кўнгил истаги ва жон ороми шудир. Аммо севгилисидан келган мактубнинг ёзуви хунук бўлса ҳам севгучи уни ёмон демайди.

Ёмон котибнинг жойи қаламдондек чуқурлик бўлсин, боши эса қаламдек яра ва қора бўлсин.

Байт:

Сўзни чалкаш, хато ёзадиган юзи қора котиб —
Боши қаламдек тилинсин¹³.

18. МАҚТАБ АҲЛИ ТУҒРИСИДА

Мақтабдор домла гуноҳсиз бечораларга жафо қилувчидир. У ёш болаларни азоблаш ва калтаклашга ўрганган; ўзи раҳмсиз, мияси пулатдан, кўнгли эса тош кабидир. Ҳазабидан қоши чимирилган, гуноҳсизлар билан аччиқлашишга одатланган. Уларнинг кўпчилигида кўн-

гил қаттиқлиги ва тамаъ хасталиги ошкор. Бунинг устига, улар ақл камлигига ҳам гирифтор. Улар қийнаш йўли билан болалар кўнглини ўзларига ром қилмоқчи ва кичкинтойларнинг беқарор табиатини дуқ-пўписа билан тартибга солмоқчи бўладилар. Улардаги кўришиб турган қўполлик ёш болалардаги келишмаган хатти-ҳаракатни силлиқлашга йирик эговдир. Уларнинг иши одам тугул, ҳатто девнинг ҳам қўлидан келмайди.

Лекин Линсоф билан айтганда, ҳар қандай продали одамни ҳам биргина бола тарбияси чарчатади. Мактабдор домла эса, бир тўда болага илм-адаб ўргатади. Бунга нима етсин! Лекин шуниси ҳам борки, болалар орасида фаҳми идроки озлари бўлади. Муаллим бу каби ҳолларда юзлаб машаққат чекади. Шу жиҳатдан олганда, болаларда унинг ҳақи кўп; агар шогирд улғайгач, подшоҳлик мартабасига эришса ҳам ўз муаллимига қуллуқ қилса арзийди. Бинобарин, шогирд шайх ул-ислом ва қозилик даражасига кўтарилганда ҳам устози ундан рози бўлса, тангри ҳам рози бўлади. *Агар*

Ҳақ йўлида кимки сенга қийналиб бир ҳарф ўқитган бўлса, Унинг ҳақини юзта хазина билан ҳам адо қилиб бўлмайди.¹⁴

19. АШУЛАЧИ ВА ЧОЛҒУВЧИЛАР — МУТРИБ ВА МУҒАННИЙЛАР ТУҒРИСИДА

Шодлик оширувчи хонанда: ғамни тарқатувчи созанда — буларнинг ҳар иккисига ҳиссиётга берилган кишилар ва аҳли дардлар жон фидо қиладилар. Модомики, улар мулойим тарона билан куйлар эканлар, эшитувчининг нақд ҳаёти унга фидо бўлса не ғам? Ахир, кўнгил хуш оҳангдан қувват, руҳ эса хуш овоздан озиқ олади. Ёқимли овозу маҳорат билан куйлайдиган хонандадан дард аҳлининг ўти яна алангаланаяди. Агар гўзал бўлса, ҳиссиёт аҳлининг ўртасида қиёмат кўтарилади. Ҳар бир созанданинг куйи дардлироқ ижро этилса, унинг чертиши дардли юракка қаттиқроқ таъсир қилади. Очиқ чеҳрали хонанда ёқимли овоз билан куйласа, дардли одамнинг куйган бағридан тутун чиқаради. Фаҳм-фаросатли созанданинг ёқимли ижроси ҳатто тошкўнгил одамни ҳам мафтун қилади. Хусусан, ўзи чалиб, ўзи куйласа, кўнгил мулкига қўзғолон солади.

Сулук аҳлига яширин бўлган бу манзилда инсон ҳам камолот топади, ҳам зарар орттиради. Солик бу ерда бир дардли оҳ билан мақсадига етибдур ва бир наъраи

жонкоқ билан йиллар буйи қозонгани ҳам илгидан — қўлидан кетибдур.

Шиблий ва Нурий... самоъда кетдилар ва бу йул тариқат бирла мақсад манзилига етдилар. Кўп оллоҳни истагувчилар арғанун — орган садосига мафтун бўлиб, бутхонага кирди ва дину ислом нақдини муғбачаларга бой бердилар.

Майхонада кимки май ичишдан ибo қилса, най овози бир дилкаш наво билан уни расво қилади-қўяди. Агар киши май завқини унутиб, ичишдан тортилар экан, гиж-жак чўзиқ нолалар чекиб, унга ёлборади ва танбур пардалари мафтункорлик билан ҳалок этади, унинг ҳаловат пардасини чок этади, чаиғ зорланиб, бўғзини чўзада; уд тилининг инграб ёлборини чаиғникидан ҳам ортади. Қачонки рубоб бошини ерга қўйиб илтимос қилганда, қўбуз қулоқ тутиб, кайф-сафо оҳангини тузади. Булар билан барабар қонун ва чағона асбобларининг ноласи қулоққа эшитилганда, шу пайт ойдек соқий қадаҳларга май қуйиб, таъзим билан узатса, парҳездорликка ким эътибор беради-ю, ақл-ҳушининг ихтиёрини ким уз қўлида тута олади?! Суфи ва тақводорларга ҳам бу базмда эътибор қолмайди. Гарчи ишқ аҳлининг расво бўлиши учун бу нарсаларга эҳтиёж йўқ эса-да, уларнинг дард ўтига пай ел бериб, май эса ёғ бўлиб туйилади ва у янада аланга олади.

Араб теvasи ҳайдовчининг «ҳудий» деган хониши билан саҳрода юришини тезлатади, булут парчасида эса момақалдироқ садосидан чақмоқ чақади. Инсон мусиқа садосини тинглар экан, хаёли бузилиши табиий ва одамнинг бу жон офатидан қутилиши маҳолдир.

Аммо хонанда ва созандаларнинг саёқлари, гарчи гамни тарқатувчи, шодлик таратувчи бўлсалар ҳам, лекин ҳақиқатда пасткаш ва тиланчидирлар. Бундай ашулачи ва чолғувчилар зорланиб ва ялинчоқлик билан пул топадилар. Агар буюрувчидан инъом-эҳсон бўлса, унинг хизматини бажарадилар. Суҳбатда ноз-неъмат тўкин бўлса, улар ҳар қандай амр-фармонни бажаришга тайёрдирлар. Агар базмда маишат кам бўлса, улар ноз-истиғно ва инжиқлик билан қилиқ кўрсатадилар. Ва агар ноз-неъмат деган нарса тамом йўқ бўлса, уларнинг кўнгли сендан узилди ҳисоб. Улар агарчи йил буйи сенинг эҳсонингдан баҳраманд бўлган эсалар-да, ёнингдан танимай ўтиб кетаверадилар. Оз олсалар — ерга урадилар; кўп олсалар — қадрламайдилар. Уларнинг кўпчилиги ахлоқсиз; бадфеъл; қолганлари ҳам ўлгудай қай-

сар ва дағал сўзли бўладилар. Ҳаракатлари ҳалдан ташқари тутуруқсиз сўзларидек, гаплари эса бемаҳал қилган нозларидек, улар вафо деган фазилатдан бенасиб қолганлар; шунинг учун вафодорлар улар олдида қадрсиз ва хароб. Вафосиз муганний — ҳаёсиз муттаҳам. Агар йиллар бўйи иззат-ҳурмат қилиб, унга едириб-ичирган бўлсанг ҳам бир гал уни қуруқ қўйсанг — сендан кечади, танимайди қўяди. Булар эркак сувратигаги таннозлар ва башанг кийим кийган уйбузар ахлоқсизлардир. Улар қўшиқ айтиб ва соз чалиб, баъзиларни таловчи, йўлтўсарлардир:

Маснавий:

Ҳеч кимга бу фитна дуч келмагай,
Чунки овозидан нажот қуши учиб кетади,
Қуш қўнмоқчи бўлса, доим довул уради,
Бу билан ўша қушни узоқ муддатга ҳуркитиб
  юбориш мумкин.¹⁵

20. ҚИССА ТЎҚУВЧИ ВА ҚИССА АЙТУВЧИЛАР ҲАҚИДА

Ё маъжунхўр ёки бағи кўнглида ҳар доим маърака қуриш истаги. Баланд овоз билан ҳар дам чапак чалиши ақл ва тоқат қўшларини қочириш учундир. Ҳаракатларидан телбалар қилиғи намоеи бўлади, сўзларидан эса маст-аластларнинг шиори англашилади. Туя қумалоғини қанд деб сотади, йиғиндаги мухлислари эса уни таппавул қиладилар.

Байт:

Ҳеч ким маъжун билан қандига харидор бўлмасин,
Унинг ҳангомаси билан ҳеч қандай бозор қизимайди.¹⁶

21 НАСИХАТГУҲИ ВА ВАЪЗХОНЛАР Тўғрисида

Воиш ҳақ сўзини тарғиб қилиши, пайғамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи ҳақ ва пайғамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ — мусофирни йўлдан адаштириб, биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни ҳушёрликка чақирниши — уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига ўхшаш бир нарсадир.

Уйқусида сўзлаган касал одамдир,
Унга қулоқ осган эса тентакдир.

Ваъз муршидлар — пирлар ҳушёр кишиларнинг ишидир ва уларнинг насиҳатини қабул этган мақбул кишидир. Аввало, унинг ўзи бир йўлга тушиб олган бўлиши, кейин эса бошқа одамларни ўша томон бошлаб бориши керак. Йўлга билмай кирган йўқолади ва мақсадидан бошқа ерга етади.

Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисга бўш кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш қурувчи бўлса, унинг насиҳатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади.

Агар, у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Ўз ёрдамчилари орқали насиҳат қилувчи воиз — ўзи қолиб, шогирдини куйлатувчи қўшиқчидир.

Қитъа:

Дастёрсиз сўз айта олмайдиган воиз

Дастёрнинг қулидир, у ҳақни куйловчи қўшиқчи эмас.¹⁷

22. МУНАЖЖИМЛАР ТУҒРИСИДА

Сайёра ва юлдузларни кузатиб, ҳукм чиқарадиган мунажжимлар нуқталарни ҳисоблаб, лоф урадиган фолбинга ўхшайди. Унинг ўлчов жадвали — бўлмаган нарса. Тушунтиришлари ва осмон жисмлари ҳаракатига онд гапларининг ҳаммаси хато. Устурлоби* узоқроққа улоқтирилиши керак бўлган асбоб. Ойни кузатувчи анжоми бутунлай бефойда, натижа бермайдигандир. Бу асбоб-анжомларга асосланиб, сўз юритувчи мунажжимлар ҳақнинг қазо ва тақдир ҳақидаги сўзини унутган гофиллардир.

Бу мунажжимлар шундай кишиларки, қўлида битта анор бўлса, унинг пусти ичида нечта парда, нечта хона бор ва ҳар парда ва хонада нечта анор донаси борлигини билмайдилар; у доналар аччиғми, нордонми, чучукми эканини айта олмайдилар. Бовужудки, одамлар неча марталаб анорни сўйиб еган, хосияти қанақалиги-

---

* Устурлоб — қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган асбоб.

ни айтиб ҳам берган, думалоқ осмон, ундаги юлдузлар ва буржлар ҳақида афсона айтадилар ҳамда уларнинг шарофатли, хосиятсиз таъсирлари ҳақида сафсата сотадилар. Ҳолбуки, буларнинг ун сўзидан биттаси тасоифан ҳам тўғри чиқмайди. Ишларининг қабоҳат эканини улар ё тушунмайди ва ёки тушунишни истамайди. «Мунажжим — каззоб» дегандек буларнинг сўзи ёлғондир. Ўзлари ростлик дунёсидан йироқ тушгандир, ўткир кўзларини гафлат пардаси ураб олгандир .

Байт:

Фалак, юлдузлар ҳолати фойда ва зарардан холи эмас,
Лекин уни ҳақ билади, мунажжим билиши мумкин эмас.¹⁸

23. САВДОГАРЛАР ТУҒРИСИДА

Савдогар саёҳатни севади, дунёнинг ҳар хил иқлим ва шаҳарларидан хабар топади, у ерлардаги қизиқ ва ажойиб нарсалар ҳақида афсона айтади, нодир ва ғаройиб воқеаларни ҳикоя қилади. У, тоғларнинг тоши ва дашт-саҳроларнинг қумлари устида туя суради; денгиз мавжлари ва сув тошқинларидан фойда ва зарар кўради, ҳалол ризқ топаман, деб узоқ, машаққатли йўлларни босади; у тинч-осойиштагина ҳаёт кечираётгандек туйилса-да, нчида қанчадан-қанча изтироб ва ташвишлари бўлади.

Савдогарнинг бошида бирни юз қиламан деган савдо; кўнглида бўзни шойига айлантираман, деган истак бор.

Савдогар ёлғиз фойдани ният қилмаслиги; фойда қиламан деб, ўзини қаттиқ машаққатга қўймаслиги, савдо қилиб фойда топаман, деб денгизга кема сурмаслиги; дур оламан, деб наҳанг оғзига қўл солмаслиги; мол ва пул кўпайтираман, деб жонсарак бўлмаслиги керак. У хизматкор ва савдодаги гумашталарини ўз ҳашамати ва обрўсининг сабабчиси деб билмаслиги; нафис матоларни аяб, эски чопон киймаслиги; лаззатли таомларни кўзи қиймай, қаттиқ нон емаслиги лозим. Унинг тортган қийинчиликлари тирикчилигининг яхши ўтиши учун хизмат қилса ва топган фойдаси кўнгли фароғати учун сарфланса, яхши бўлади.

Шунингдек, савдогар сафарда юраркан, азиз-улуғ ва доно кишиларни топиб, улар суҳбатидан баҳраманд бўлишни ҳам ўзига ният қилиб олса; бунинг риоя ва аҳа-

миятидан баҳра олиб, фақир-бечоралар ҳам бойиб, юзага чиқса. Бойлар тарафидан мухтожларга берилиши лозим бўлган шаръий закот — диний солиқни ҳар йили ўз вақтида бериб турса; фақирларнинг ҳақлари бўйнида қолмаса ёки молларини азиз тутиб ўзини хор этмаса. Бож-хирожни бериш ўрнига ўз молини яшириб, ўз обрўсини тўкмаса ва ёки топган-тутганини меросхўрлари сочиб-совуриши учун тўплаб қўймаса ёки бирор ҳодиса қўзғаш учун жамғармаса. Акс ҳолда бундай савдогар хожа эмас, мардикор бўлади; ўз хасислиги ва пасткашлиги билан ҳамниша азобу уқубатда қолади.

Байт:

Бундай кишида ақл-хушдан нишон ҳам йўқ.

Гарчи жаҳон машҳури эса-да, уни гадо деб билгил.¹⁹

Шаҳар олибсотари хиёнатчи, ўз фойдасини кўзлагани ҳолда, элга қаҳатчилик тилайди, унинг мақсади — элга зиён етказиш орзуси, арзон олиб, қиммат сотишдир. У оларда шойини бўз деб камситади; сотарда эса бўзни шойи дея вайсайди. Шолни тўрқа* ўрнида ўтказа олишда кечикиш йўқ, бўйрани кимхоб ўрнида пуллай олишда тўхташ йўқ. Дўконида инсофдан бўлак ҳамма мато мавжуд; ўз айбига иқрорликдан бўлак ноинсофликнинг барча тури кўплаб топилади. Мусофир савдогар билан бу бамисоли эр-хотин; балки бирини аскар, иккинчисини унинг хотини деса бўлади. Олибсотарга фойда-ю, харидорга — нуқсонли мол, ҳар икки томондан ёлғон онт ичган даллолдир.

Байт:

Яхши қарасаиғ, бу гуруҳнинг барчаси одам эмас,
Улардан йироқ туришлик сенинғ фойдангдир.²⁰

24. БОЗОР КОСИБЛАРИ ҲАҚИДА

Бозордаги савдогар косиблар ҳаққа хиёнат қилувчи, ваъдаси ёлғон одамлардир. Улар бир пуллик матони юзга сотиш билан минг бор мақтанадилар; минг сўм турадиган нарсани юз сўмга олишдан заррача уялмайдилар. Тўғрилиқ билан савдо юритиш — улар учун гўё зарар келтиради; ваъдага вафодорлик — улар учун гўё бадкирдорлик ҳисобланади. Улар савдога берилиб, охи-

* Катон деган нафис қимматбаҳо матодан тикилган кийим.

ратни унутадилар, инсоф ва адолат тарозиси борлигини тай олмайдилар. Угил отани алдаши — буларнинг хунарлари...

Булардан кимки ўзини покиза деса,
Аниқлаб кўрсанг, бир муттаҳамдир.²¹

25. БАЪЗИ ХУНАРМАНД ВА САНЪАТЧИ УСТАЛАР ТУҒРИСИДА

Хунарманд ва санъаткор усталарнинг ёлгонлари кўпдан-кўп, чинлари оздан-оз. Қилган ишлари ҳаддан зиёда кўпол: ваъдалари эса, гумон ва хаёл қилингандан ортиқроқ даражада бетайин. Эр кишига юксак фазилат саналган чин сўз — булар қошида катта айбдир; барча халойиқ наздида айб ҳисобланган ёлгон булар олдида улкан хунар.

Маснавий:

Эртадан кечгача ишда санъатсозлик қилади,
Хунар ишлатишда найрангдан пардоз беради.
Бу йилнинг машқини олиб,
Бировнинг ишини юритади.
Буюртмачи хоҳ бой бўлсин, хоҳ камбағал,
Уни алдашда хато қилмайди.²²

26. МИРШАБЛАР, ЗИНДОНИЛАР ВА ҚОРОВУЛЛАР ТУҒРИСИДА

Шаҳар ҳокими, миршаб ва қоровул — ўғри ва каллакесарларнинг ҳимоячиси ва уларнинг умидини юзага чиқарувчилардир. Зиндонда қамалиб ётганлар — дўзахга ташланганлар билан баравар; зиндон қоровуллари эса уларга азоб берувчи фаришталар. У ернинг миршаблари — дўзахнинг олижаноб посбони; гуноҳкорлар занжирбанд, уларнинг оёқ-қўлларида кишан ва бўйинларида ҳалқа; бу кишан ва ҳалқалар дўзах-занжирлари ва гулларни* эслатади.

Бозор ва қиморхоналардаги киссавур ва қиморбозларнинг топган пулларидан соқчилар чўтал оладилар.

Зиндон қудуғи ўғриларнинг тундай қоронғи кўнглига ўхшайди; у ердаги гуноҳкорларнинг паришон кўнглига қўрқинчдан хавф солади. Зиндонда айбдорларга

* Гул (кўплиги ағлол) — темир ҳалқа.

умиддан кўра қўрқув кўпроқ: ёмонликни ҳунар қилиб олган бадкирдорларга, у ерда ўжарлик қилишдан таслим бўлиш яхшироқ. Ҳар гал у ердан бировни тортиб чиқарганларида, зиндонда қолганлар ваҳимадан беҳуш йиқиладилар. Омон қайтиб келганларнинг ҳикоялари даҳшатли ва келтирган хабарлари ташвишли. Бири: «Дорга осганда яхши турди, деса, иккинчиси: «Бўйини чопганда яхши утирди»,— дейди. Бири қатл қилинганнинг мардлигидан ҳайратда; бири эса шу пайтда бевошнинг рубойи ўқиганидан қайғуда. Бу каби даҳшатли ҳоллар беҳад ва бу каби ажабтавор аҳволлар беҳисоб. Амалга ҳирс қўйган соқчи гуноҳкорнинг қўлга тушишига тиришади, аммо ундан истагини ҳосил қилгач, унинг кутилиб кетишига дуоғўй. Дунёда бу жой қиёматга ўхшайди. Шаҳар зиндонидаги занжирбанд гуноҳкорлар ишққа гирифтор бўлиб, ғам уйда ётган ошиқларни эслатади.

Ҳақ барчани бу ерлардан йироқ тутсин ва бу манзиллардан узоқ сақласин.

Байт:

Бу кўп азобу уқубатли бир манзилдир.
Унга тушган киши беҳад дард-алам тортади.²³

Байт:

Модомики, у жойга тушдингми,
Умид шуки, ҳақ холоскоринг бўлсин²⁴.

27. ДЕҲҚОНЧИЛИК ТУҒРИСИДА

Дон сочувчи деҳқон — ерни ҳайдаш билан ризқ йулини очади. Агар у ҳалол ва ишчан бўлса, унинг ҳукизи Солиҳ туясидек* номдор бўлади. Унинг зур, паҳлавон қуш ҳукизи ҳар қандай оғир меҳнатга бўйинсуниб, олдида юради. Бу ҳукизлар иш пайтида деҳқонга ҳамдам ва у билан доим ҳамқадам; деҳқон билан ер ҳайдашда гўёки одам.

Оламнинг ободлиги деҳқонлардан; меҳнат аҳли шодонлиги улардан. Деҳқон ҳар қандай экин экишга қилса ҳаракат — элга ҳам озиқ-овқат етказур, ҳам бара-

---

* Муҳаммаддан илгариги пайгамбарлардан бири Солиҳнинг ноқаси — туяси муқаддас деб ҳисобланган,

кат. Деҳқонки, ҳалол меҳнат билан дон сочади, ҳақ бир донини етти юзга етказади. Сочган дони кукар-гунча, уни ўриб, хирмон қилиб ҳосил кўтаргунча қурт-қушлар ундан баҳраманд: дашт ваҳшийлари унинг билан хурсанд. Чумолилар уйи ундан обод; гур** деган ҳайвонларнинг кўнгли ундан шод. Кабутарлар мастлиги-ю, турғайларнинг шўх навоси шу донлардан. Ўроқчининг тирикчилиги шунинг орқасидан: бошоқчининг кўзи тўқлиги шунинг орқасидан. Қўшчининг ундан муроди ҳосил, сомончи ундан мақсадга восил. Гадоёлар у билан тўқ; хонадон эса маъмур. Мусофирга таом шундан; мужовирга ком ундан. Новвойнинг тандири у билан иссиқ; аллоф-унфурушнинг бозори у билан қизиқ. Фуқаронинг ризқ-рўзи, ғарибларнинг куч-қуввати дон биландир. Уни еган зоҳид зуҳур билан тоат қилади; у билан тўйиб олган обид қаноатлилиги ҳақида лоф уради. Дон туфайли гадоё халтаси бурда нонга тула. Шоҳ хазинаси эса дон орқасидан инжу ва олтинга бой.

Деҳқоннинг бир дон сепганида шунча ҳикмат бор, ўзга ишларини таърифлаш маҳолдир.

Унинг боғи жаннатни эслатади; полизида руҳ озиғи кўришади. Дарахтининг ҳар бири кўк осмондек улкан; у дарахтлардаги гул мевалар фалакдаги юлдуз ва юлдузчалардек. Фақирларнинг сирка ва шинниси у мевалардан; боёнларнинг газаги ва аъло шароби шу мевалардан.

Турли-туман мевалар етилгач, боғда гўзаллик ва тартиб сезилади.

Бундай одам — яъни деҳқон, бахилликдан йироқ бўлса яна яхши; зиқналигу ёлғон сўздан ҳазар қилса яна яхши. Шоҳ солиғини тулашдан бош тортмаса, ўз шеригига жафо қилмаса, шунда унинг сочган донаси саодат ишжусидан ҳосил беради; сепган уруғи эвазига мева эмас — юлдуз теради. Бундай деҳқон Одам Ато фарзанди, балки ундан ризқ еганлар — шу деҳқоннинг фарзанди-ю, унинг ўзи Одам Атодир.

Қитъа:

Кимки деҳқончиликни касб қилди,

Унинг иши пон улашмак бўлди,

Бундай кимса даражаси юксаклиги

Одам аточа бўлмаса-да, одамгарчилиги бор.²⁵

** Гур — ёввойи эшак.

Безори билан разилларнинг турмуш ва ҳислатлари мусулмонларникидек эмас. Улар табиатида инсонийлик йўқ; уларнинг шiori ҳайвонлик, балки йиртқичликдир. Безорининг иши пичоқ уришлик бўлгандан кейин ўзи телба ит, пичоқ унинг тиши ўрнида. Соғлигида у қутурган ит; мастлигида эса ундан қочар юз ит. Панжалари дашт йиртқичининг чангалидек ажал ништари; у имон келтирадиган дуо ўрнига улар кунда ўқишга рубой ўрганadi. У яхши-ёмон ҳаммаси сўкади; чиёндек нимага тегса, ниш уради. На ақл бор уларда, на дин; на ҳаё бор уларда, на чидам. Ишларида ишончсизлик ва попоклик: одатлари бемурувватлик ва бевошлик. Шаҳардаги бу разиллар ер юзи газандаларидир, улардан ҳазар қилмоқ вожиб, балки фарздир.

Байт:

Уларнинг ташвиши халққа зиён етказишликдир,
Пайгамбар айтганидек: «азоб берувчини ўлдириш!»²⁶

29. ҒАРИБ ВА БЕЧОРАЛАР ТУҒРИСИДА

Саёқ жут* ва лўлиларнинг кўпчилигининг ҳаракати кулгили ва усуллари тўғридир. Уларнинг думалаб сакрашларида хоксорлик, ерга бош тираб туришларида лоқайдлик сезилади. Эшакларининг устига ортганлари тезак бўлса ҳам ўзлари мағрур; инсонийликларининг чегараси маймундан бефарқ бўлса ҳам кўзларида гурур. Улар сакрашлари билан одамийлик фазилатидан қочадилар; яхшилик ўрнига масхарабозлик билан ўз юзларига маломат эшигини очадилар. Бугун топгани бугун ейди, эрта ғамини чекмайди; тилаганда бирор нарса бермагандан шикоят қилмайди. Ватан ва масканлари хорлик вайронаси, манзил ва бошпаналари хоксорлик кошонаси. Тонг отгач, эру хотин тирикчилик ғамида тарқаладилар, ўгил-қизлари эса кўча-кўйда изғиб юрадилар. Ҳар қайси нимаки топиб келса, оқшом барчаси бир ерга йиғилиб баҳам кўрадилар. Топганларини еб тугатмагунча уйқуни уйламайдилар. «Эртага нима еймиз!» деган сўзни билмайдилар. Яна эртасига қиладиган ишлари худди кечагидек. Бу ҳам бир

* Жут — Ҳиндистондаги бир қабиланинг номи.

тирикчилик бўлиб, урдасидан чиққан одам қила олади. Аммо, бундай хўрлик инсон такаббурлигидан дурустроқ, бу хил адашишлик, инсон мақтанчоқлигидан яхшироқдир.

Байт:

Агар инсон чин инсон бўлса, ўзни инсон демайди.
Қийин ишни бажарса-да уни мушкул демайди.²⁷

30. ШИЛҚИМ ГАДОЙЛАР ТУҒРИСИДА

Тиланчи ва гадойларнинг кўпчилиги беғайрат ва беҳаёдир. Кундузи уйма-уй кезмоқлари — шилқимлик билан элдан олмоқ, ҳамда кечалари келиб ўғирлаш ниятида халқ молига кўз солмоқ учун.

Гадой — хайр қилувчидан неъмат олса, ундан рози бўлмайди; ҳадя берувчига узр айтишга тили бормайди. Еган билан очкўзлардек меъдалари тўймайди; тилаган билан чанқоқ касалига йўлиққан бемордек ташналиги қопмайди. Қовоқ ва качкуллари* бангиларнинг хилма-хил хаёли билан тўла; тўрвалари эса риёкор сўфилар кўнглидек турли-туман нарсаларга тўла. Гадой тугиб қўйган ақчасини ювғичидан бошқанинг очмоғи маҳол; ерга кўмган тангаларини тупроқдан ўзга биров емоғи гумон. Гадойнинг кўзлари — ҳирс сўзининг «сод» ҳарфига ва «тамаъ» сўзининг «айн» ҳарфига ўхшайди. Ана шу ҳирс ва тамаъдан кўнгилларида маҳрумлик ташвиши бор.

Булар орасида ўзига қаландар деб от қўйган лаънатилар, одамгарчиликдан маҳрум бўлган, дев ва шайтонлардан баттарлари ҳам бор. Улар — инсонийлик ва мусулмонликдан йироқ; тўнғиз ва айиқ одамийликда булардан яхшироқ. Уларнинг ўз шаклини ўзгартириб юриши одамгарчиликдан четлашганини; пўстинни тескари қилиб кийишлари — йиртқич ҳайвонларга яқинлашганини курсатади.

Гадойларнинг барча тури катта-кичик ҳамма учун хавф туғдиради: бузуқ хаёлидек, соф кўнгилга ташвиш солади.

Шеър:

Уларни инсон деб бўлмайди,
Ёки мўмину мусулмон одам деб бўлмайди.

* Качкул — гадой ва қаландарлар ёнларига осиб юрадиган қо-воқ идиш.

Фисқ-фасодчилардан четда бўлмоқ вожиб,
Чунки бузилган хилларни (сафо, балғам ва ҳоказоларни)
инсон жон ўрнида санамайди.²⁸

31. ҚУШЧИ ВА ОВЧИЛАР ТУҒРИСИДА

Қушчи овчиларга раҳбар ва уларга фармон берувчидир. Бу жамоат унга қарам ва унинг ҳукмига бўйсинади. Унинг қўлидаги бир қуш бечора кеча-кундуз қийноғу машаққатга дучор. Кечалари унга уйқу харом, меҳнатдан асло ороми йўқ. У ўз нафси деб бир гуноҳсиз махлуқнинг оёғига банд солади; узун кечаларда унинг азобланишидан хурсанд бўлади. Умид ипини тамаъ игнасидадан ўтказиб, у тилсиз бечоранинг кўрар кўзини ҳам тикиб қўяди. Мақсади уни ҳам овчи қуш қилмоқ ва ўзга жонлиларга човут солувчи қилмоқ. Қушчи сайёд кундузи дашту водийларда югуради, ғафлатда қолган бир неча кучсизни юз макр-ҳийла билан алдаб ва қушини уларга солади ва шундай қилиб у бечорани овлайди. Сунгра қанжарга у қонга ботган бечора қушни сўймасдан бурун нима учун қанотини синдириб, қўлтигини ёради? Бундан ўзи завқ олади ва қотил шогирди — қушини хурсанд қилади. Шундай қилиб, қушлардан бир нечасининг қонини тўкади ва қўлтигини ёриб, қанотини сўкади, эгарининг тасмасига қанжаргага боғлаб, уйига жунайди, ўзи ва қуши қилган ишларига қувонади.

Шум нафсини қондириш учун бир-икки қадаҳ кўтаради, ўлжасини кабоб қилади. Қолган бир нечасини эртаси кун бегига элтиб беради. Шундай қилиб, бек илтифотидан кўнглида мукофот тамаъси ортади.

Овчининг ўз қуши таърифидида айтган барча гапи — лоф; узини мақтаб сўзлаганлари бари ёлғон.

Бунча ёмонликларга боис нафс истаги; хоҳ меҳнати, хоҳ тамошоси, хоҳ кабоби ва хоҳ бек инъоми бўлсин ёлғиз нафсандир.

Маснавий:

Буларнинг барчаси нафсониятдандир,

Уларни инсон қаторига киритиб бўлмайди.

Қаерда кўноқ бўлиб ётиб қолса 2,5

Пули ҳам, отига ем ҳам, қушига озуқа ҳам ўша ердан олинади.²⁹

32. УЙЛАНИШ ВА ХОТИНЛАР ТУҒРИСИДА

Яхши хотин — оиланинг давлати ва бахти. Уйнинг озодалиги ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Хуснли бўлса — кўнгул ёзиғи, хушмуомала бўлса — жон озиғидир. Оқила бўлса, рўзғорда тартиб-интизом бўлади, асбоб-анжомлар покиза ва саранжом туради.

Киши бу каби жуфти ҳалол билан қовушса, агар бундай бахтга эришса, ғам ва кулфатда сирдошга, ошкор ва пинҳоний дард-аламда ҳамнафас ва маҳрамга эга бўлади. Турмушда бошингга ҳар қандай жафо тушса, ҳамдфирдинг у; тескари айланувчи фалакдан бошингга ҳар бало келса, кумакдошинг у. Кўнглингга ғам юзланса, у ҳам ғамнок; баданингга хасталик ва заифлик етишса, унинг ҳам жони ҳалак.

Уйланган одамнинг баъзи қийинчиликлари осонлик билан битади, аммо, қийинчиликлар орта борса хавфли бўлади. Бу хилдаги чигалликларни бартараф қилишда умидсизланмай, сабр-таҳаммул қилинса, ҳар қалай бирга яшаш мумкин бўлади.

Аммо, худо кўрсатмасин, номувофиқ хотин учраса, ўз уйингда ҳалокатли иллат пайдо бўлади. У беандиша, шаллақи бўлса, кўнгул ундан озор ва ёмонлик ахтарувчи бўлса, ундан руҳ азоб чекади. Тили аччиқ бўлса, барчанинг дилини яралайди; покиза бўлмаса, ундан эрига юзи қоралик келтиради. Агар майхўр бўлса, у уй ободлиги йўқолади, ахлоқсиз бўлса, оила расво бўлади.

Юқорида таърифи берилган яхши хотинлар жуда кам туғилади. Кимга шундай хотин учраса, бошига бахт қушининг кўнгани шудир.

33. РИЁКОР ШАЙХЛАР ТУҒРИСИДА

Риёкор шайх ўзини яхши ва чиройли кўрсатишга уринади. У олтин қопланган мис кабидир: усти ялтироқ — ичи қалтироқ. Унинг кўриниши дарвешга ўхшайди; аммо ичи шундайин булғанч. У гўё ҳамма нарсадан қўл силтагандек, аслида барчаси алдамчилик; кароматлари тамомила найрағбозлик. Дабдабали салласи салобат юки, бошидаги ҳар туки бузук хаёл аломати. Эғнидаги қуроқ тўн товламачилигидан нишона. «Ридо»* нәмлиг кийими — айбпуши, пардаси;

* Ридо — шайх дарвешлар елкасига ташлаб юрадиган чойшаб каби ёпинғич.

унинг ҳар бир ипи риё чархи билан йигирилган тола;
дир, мисвоки* тама тишини ўткирлайдиган эговдир.
Соқолтарогининг ғилофи кишиларни масхаралаш асбо-
бига жой. Унинг тасбиҳ ўгириши — кўзбўямачилик; на-
мозни чўзиб ўқишдан мақсади — элга ўзини кўрсатиш.
Кулоҳ номли чўққи тўпписи — салласи учун пардоз; бу
айёرنинг узун салласининг печи эса тулки думидан ши-
нонадир. Беҳуда ҳайқириги — худди бемаҳал қичқир-
ган хуроздек совуқ.

Гофиллик билан ўқийдиган дуолари мастлар базми-
даги қий-чув, ҳаралла-тараллага ўхшайди. Барча гап-
сўзлари ҳийла-найранг; жамики ҳаракатлари ғараз
аралаш; тушларининг барчаси уйдирма; уйғоқликда
деганларининг ҳаммаси ёлғон. Зикр тушишлари усул-
дан ташқари; шавқу завқ жавабаси таърифдан нари.
Шайхлар устки кўринишда шунчалик дабдаба-ю даҳма-
закор; ички маънавийётлари эса бутунлай бўшлик.

Бу ифлос шахснинг бунчалик зеб беришдан мақсади
ўзини пок кишилардек қилиб кўрсатишдир.

Ҳайҳот — аттанг! Уят, юз минг уят!

Афсусланадиган жойи шундаки, бу ярамасларга их-
лос қўйган муридлари ҳам бор; улар бунинг хизматида
мухлисун беқарор. Шайх бу дўконини тадбир билан юри-
тади; алдов билан йигин йиғади. Бунинг ишларидан
шайтон ҳайратда; ҳатто лаънати девлар ҳам нафратда.

Шеър:

Фақирлик номи билан бунча макру найрангу рибкорлик

Шоҳи бўйра устидаги гадога ўхшайди.

Буниси ўзини дарвеш, униси ўзини шоҳ деса,

Ажабланадиган ери йўқ, ҳар иккаласида ҳам ақл ва ҳаё йўқ.³⁰

34. ХАРОБОТ** АҲЛИ ТУҒРИСИДА

Харобат ринд*** ларининг бутун вақти майхонада
ўтади; бошида май ҳаваси; бош қўяр жойи эса, май
идишидек қадаҳнинг оғзи. У майхонанинг қай бурчаги-

* Мисвок — тиш тозалагич.

** Харобот — XII асрда Ганждаги бир маҳалла номи. Ҳаёт зав-
қидан лаззат истаган хонанда, созанда, шоир ва бошқалар бу ерга
тўпланиб мажлис қуради, унда май ҳам истеъмол қилиб, мушоира ва
мубоҳасалар уюштирад эдилар. Кейинчалик бу ном умуман хурсанд-
чилик қилувчилар манзилига нисбатан қўллана бошлади.

*** Ринд — шарият қондаларини жоҳиллик юзасидан эмас, онг-
ли суратда инкор қилувчи, аксар вақтини хурсандчилик билан, шеър
ва мусиқа тинглаб ўтказувчи одамлар. Уларни хароботийлар ҳам
дейишади.

да базм кўрса, май ташиш баҳонаси билан ўзини ўша ерга уради. Майпараст ўз бошидан ор-номус салласини олади; олиб уни бир қултум май учун майфурушнинг оёғи остига солади. У майхона туфайли, уй-жойидан ажрайди. Майхўрликка берилганлиги учун бош-оёқсиз юпундир.

У ҳар бир май қуювчидан қадаҳ олса, ўзини Жамшиддан* ҳам шавкатли ва бахтлироқ сезади. У муғбачалар ҳуснига бутпарастдек сажда қилади, майхоначи оёғига туфроқдек бош қўяди. Унинг ёқаси майпараст шўхлар қўлидан чок; кўнгли эса улар ишқининг тиғи билан тилинган. Унинг майхонадаги иши — май тиламчилиги; қўлида эса майхонанинг синиқ сополи. Оёғи расволик кўчасида, боши яланг; бадмастларнинг мушталаридан пешонаси чақа, қош-қабоғи ҳам. Ўз вужудини ўзи ерга қоради; мажлисларда энг қўйидан жой олади. Агар нафслари тупроқ билан тенг бўлса-да, лекин ҳимматлари олдида баланд осмон гўё пастдек. Замон қайғуларидан кўнгли ғамсиз; фалак ташвишларидан хотири аламсиз. На ҳаётдан, на ўлимдан қўрқади; ҳиммати олдида бор-йўқ бирдай. Май идишидек аччиқ-аччиқ йиғлашдан унга шодлик юзланади; қадаҳга қўйилган майдек тубанга тушишдан хурсанд бўлади. Майхонада бир дам ҳушёр бўлмайди, дунёнинг яхши-ёмонлигига кўз солмайди. Замоннинг яхши-ёмони билан иши йўқ, айтиш мумкинки, оламда бундай беғам киши йўқ. Майпараст балки даврон зўровонлари зулмидан шундай кун кечиришга ҳақлидир; агар шундай бўлса, у ҳақнинг авф ва марҳаматига лойиқдир. Вужуди майхона тупроғида фоний; умиди ҳақнинг карамидан абадий ҳаёт. Ринд ва гадолар етишган давлат ва саодатга шоҳлар ҳам орзу ва хасрат билан қарайдилар.

Рубойй:

Йўқлик жомини пайдар-пай кўтарган ринднинг
Дунё ва охиратга майли йўқ.

Ҳақ раҳмати умиди билан у тун-кун маст,
У фирибгар зоҳиддан кўп ортиқдир.³¹

* Жамшид — қадимги Эрон шоҳларидан бири, афсонавий ҳашамат эгаси.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Яхши феъллар ва ёмон хислатлар тўғрисида

1. ТАВБА ТУҒРИСИДА

Ҳақиқий тавба — ёмон феъллар туфайли келадиган азоб-уқубатларнинг олдини олмоқдир ва ҳақ мадади билан у феъллардан чекинмоқдир.

Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди; афв сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир; у такаббурлик гафлатидан сесканмоқ ва башарият уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолойиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, кўзга кўринмас ярамасликларни ҳис қилмоқ, керакмас нарсаларга интилиш зараридан хабардор бўлмоқ — қабиҳ ишлар, шармандалиқ ва расвогарчилик туфайли ҳижолатга қолишдан огоҳ бўлмоқдир. Тавба — инсонга хос саркашлиқдан воқиф бўлмоқ; кишини тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир.

Тавба — ҳақдан нажот тилаш вақти келганидир; банданинг нафсга тобеъ бўлишини тарк этганидир. Бу — кечани ёритувчи гавҳар, ҳар бир қора кун кечирувчи кимсага лойиқ эмас. Бу тавфиқ шамини яхшиликлар йўлбошчиси ҳар кимга ҳам ато қилмайди...

Илоҳо, инсоф шамоли эсиб, йўлдан озганларни ёмон ҳолатдан огоҳ этгай. Огоҳ бўлгач, ўз қилмишидан хижолат тортиб, думоғидан уят дуди чиққан ва бу каби ишларидан ибто қилиб, афв сўраб ноҳуя ишларидан тавба қилиб ўринсиз феълни ўзгартиргай ва адашган йўлдан чиқиб, тўғри йўлга киргай...

2. ҚАНОАТ ТУҒРИСИДА

Қаноат — бир чашмадирки, олган билан унинг суви қуримайди; у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради; у бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир.

Қаноат — киши кўнглига равшанлик етказди; кўз ундан ёруғлик касб этади. Қаноатли дарвешнинг қаттиқ нони тамагир шоҳнинг ноз-неъмат тўла дастурхонидан яхшироқдир. Қаноатга одатланган фақирнинг ёвғон умочи — олғир бойнинг новвоту ҳолвасидан тотлироқдир.

Шоҳ удирки — олмайди-ю, беради, гадо удирки — сочмайди-ю теради. Ҳар ким қаноатга одатланган бўлса, шоҳлик-гадолик ташвишини билмайди. Гарчи тирикчилик уйи доим тор, бу ҳақда қанча муболага қилсанг, ўрни бор. Қаноат бир қўрғонки, унга кирсанг, нафснинг ғалвасидан қутиласан. Қаноат бир чўққиқи, унга чиқсанг, дўст-душманга муҳтожликдан халос бўласан. Қаноат — хокисорлиғдирки, натижаси юксаклик; муҳтожликки, фойдаси эҳтиёжсизлик. Қаноат — экиндир, уруғи бойлик; дарахтдир — меваси муҳтожсизлик; майдир — аччиқ, лекин нашъаси шодлантирувчи; йўлдир қаттиқ, лекин борар манзили севинтирувчидир.

Қаноатда қанча роҳат ва фароғат бўлса, уни акси бўлган тамада шунча разиллик ва уқубат бор.

Хасис табиатлик одамнинг дўсти тиламчи ва нокадир; разолат уларнинг феъл-атвориға мосдир. Улар муносабатига камситишлик ва енгилтаклик хосдир. Ҳар кимда бу сифатлар мавжуд бўлса, бундай одамни халқ ёмон кўради. Ана шу туфайли нокаслик, разиллик ривожланади, одамгарчилик ва инсонийлик эса завол топади. Булар — ор-номус уйини кўйдирувчи бир ўтдир; иззат-ҳурмат хирмониини созурувчи ва улуғворлик шамиини учурувчи бир елдир. Тамагирнинг бирор нима олишга учлиги, худди еб тўймаснинг таомга очкузлигига ўхшайди. У бири тубанлар ҳаракати бўлса, бу бири ҳайвонлар одати.

Қаноат шундай бир жавҳарким, элни бу икки бало-дан халос қилади ва халқни бундай офатдан қутқаради.

Тамагирлик ва нокаслик шундай ёмон феълки, булар гўё икки ёқимсиз эгизакдир. Униси бундан ёмон — буниси ундан ёмон; иккаласи ҳамма ёмондан ёмон. Буларнинг бири нокас ва бирининг иқболи паст; иккаласининг маънаяти бирдир.

Рубоийи

Ҳар кимнинг қаноатдек улур хислати бор,
Барча эл ичинда иззату ҳурмати бўлади,
Ҳар кимки тама ва ҳирсага бино қўйса,
Яхши-ёмон ичра хору наҳс кўринади.³²

3. САБР ТУҒРИСИДА

...Сабр — аччиқ, аммо фойда берувчи; у — қаттиқ, аммо зиён-заҳматни даф этувчи. Қайси бахтсиз сабр этагини тутган бўлса, у охири ўз муродига етади; қайси бир гирифтор кўнгил сабр тугунини бушатмаган бўлса, унинг бахт тугуни очилади. Сабр шодликлар калитидир, бандларни ечувчидир. Сабр ўртоқдир, суҳбати зериктирарли, аммо мақсадга олиб борувчи; сабр улфатдир, узоқни кўзлаган; аммо охирда истакка етказувчи. Сабр уловдир — секин юрадиган, аммо манзилга элтувчидир. Сабр — туядир — оғир қадам, лекин бекатга олиб борувчидир. Сабр — насихатгўй, ачитиб гапирадиган, киши таъбати ундан озор чекади, лекин, амал қилган охирда муродига етади. Сабр — табиб, бадхўр дори, бемор ундан азоб тортади, аммо сўнггида соғликка эришади.

Ишққа мубтало бўлган ошиқлар бу сўзни эшитганда чўчийдилар ва лекин сабр натижасида ёр васлига етишадилар. Ҳажр азобини тортаётган кишилар сабр сўзини эслашдан жирканадилар, лекин охирда сабр туфайли дийдор кўришадилар. Сабрнинг умидкорлик қафасида жон булбулига на хомушлик фойда берар, на куй ва на нола; сабр мажлисида руҳ тўтисига на сукут наф еткурар, на фарёд ва на фиғон.

Сабр саҳросида роҳат қилиш изтироб чекиш билан баравар; сабр даштида дам олиш югуриш билан баравар. Сабр бор ерда, айрилиқ ўтида куйганларга ўлишдан ғам йўқ; иштиёқ эгаларига ҳажр ўтида куйишдан алам йўқ.

Сабр — ҳажр шомидек қоронғи ва узун, аммо сўнгги висол тонги; сабр — ҳаж йўлидек қийин ва йироқ, аммо ниҳояти — иқбол каъбаси.

Балога гирифтор бўлиб, нобуд бўлиш хавфи остида қолган одамнинг ҳаёти сабр туфайли озод; ҳар бир ноумид шахснинг тушкун руҳи сабр туфайли тетик, обод...

Ҳикоят:

Нақл қилишларича, бир бечора-нотавоннинг кўнглига бир гулюзнинг ишқи тушди. У тухмат туфайли зиндонга гирифтор бўлди. Тухматни бўйнига қўйиш учун

унга берилмаган азоб қолмади, ammo у махфий сирини тилига олмади. Оқибат бир кун миршаблар бориб, уни зиндондан тортиб чиқаздилар ва бош-оёғидан тортиб бир қучоқ ёғочни унинг баданига уриб ушатдилар. Калтак зарбидан унинг бутун вужуди жароҳат бўлди; ҳамма аъзосининг териси шилинди. Унинг аъзойи бадан шундай дабдала қилинган эдики, оққан қон у майдонни лолазор қилди. Шунда ҳам, у бечора мутлақо дам урмади ва иқрор сўзини тилига келтирмади. Ниҳоят, золимлар уни азоблашдан чарчадилар ва ўртадан судраб чиқариб, ноилложликдан қўйиб юбордилар. Инсофан тўғри иш қилдилар.

Сунгра, азоб берувчилар йпроқлашгач, жафокаш оғзидан майдаланган танга парчаларини чиқарди. Тунланган одамлар бу ҳол сабабини сўрадилар.

Унинг жавобидан маълум бўлдики, золимлар калтаклаётган пайтида севгилиси келган ва бир бурчакда унинг аянчли ҳолига боқиб турган экан. Унга жабр-зулм қилинаётганида, у тангани оғзига солиб, ҳар зарбда икки тиши орасига олиб, қаттиқ тишлар ва тишининг зарби билан у пулни майда-майда қилиб ушатар экан. Ошиқ ўз маъшуқаси қаршисида сабр-чидам кўрсатиб, унинг кузатиб турганини сезар экан.

Бу манзарани ўз кўзи билан кўрган маъшуқаси меҳр-шафқат билан қошига келиб, юшоқ сўзлар билан яра-ларига малҳам қўйди ва ширин тил билан мажруҳ танига жон бағишлади. Бу ошиқ йигит тасаввур қилиб бўлмас давлатга муяссар бўлди ва хаёл қилиб етмас саодатга эришди. Бу бахт — барча қийинчиликларни сабр-чидам билан енгиш намунаси. Бунга азоб-уқубатга бардош кўрсатиш орқали эришилди.

Байт:

Қимки бирор қийинчиликда сабру чидам кўрсатса,
Бахт унинг захрини болу, тиканини гулга айлантиради.⁸³

4. ТАВОЗЕЪ ВА ОДОБ ТУҒРИСИДА

Тавозеъ* — кишига халқнинг муҳаббатини жалб қилади, одамларни у билан дўстлаштиради. Тавозеъ — дўстлик гулшанида тоза гуллар очади ва гулшандан ошналик ва улфатчилик базмига хилма-хил гуллар со-

* Тавозеъ — одоб сақлаш, хокисор бўлишлик.

чади. Тавозеъ — такаббур мухалифга мулоимлик ва камтарлик йўлини кўрсатади; гердайган душман кўнглида инсонийлик завқини қўзғатади. Қайта-қайта кўрсатилган тавозеъ — ҳаёсиз такаббурни уят чегарасига томон йўллайди ва ҳаддан ташқари инсофсиз душманни ёмонлик қилишдан қайтаради.

Одобли инсон барча одамларнинг яхшисидир ва барча халқлар учун ёқимлидир. У мансабдор кишилардан гузалроқ ва бадавлат одамлардан ҳурматлироқдир. Одобли одам ўз тенгдошлари орасида ҳам таҳсинга лойиқ, ҳеч қандай эҳсон бермай каттадан-кичик, ҳаммани шод қилади; ҳеч қанақа ҳалч қилмай, кишиларнинг гамини тарқатади.

Одоб — кичик ёшлиларни катталар дуосига сазовор этади; ёшлар у дуо баракасидан умрбод баҳраманд бўладилар. Одоб — улуғлар кўнглида ёшларга меҳр уйғотади ва у одобли ёшга бўлган муҳаббат кўнглида абадий қолади. Ёшларни кўзга улуғ қилиб кўрсатадиган феъл-атвори одобдир, одоблиларнинг юриш-туришида халқ улуғворлик кўради.

Одоб — кишилар тарафидан қилиниши мумкин бўлган ҳурматсизлик эшигини бекитади ва одамни ҳазилмазаҳдан, камситилишдан сақлайди. Одоб — одам табиатига инсонийлик бахш этади ва киши мизожига одамийлик манзилида ором беради.

Одобдан кичикларга шунчалик фойда етадиган бўлса, катталарга не чоғлиқ эканини тасаввур қилинг. Одоб ва тавозеъ — меҳр-муҳаббатнинг зеб-зийнатидир; одобсизлик — дўстликка путур еткази. Одоб ва тавозеъ дўстлик ойчасига жило беради ва икки орага ёруғлик бағишлайди.

Тавозеъ ва одоб эгаларига ҳамма таъзим қилади ва ҳурмат билдиради. Одоб уруғини эккан одамнинг ҳосили жавоҳир бўлади. Одобли ва гузал хулқли одамлар кўпаяверса, халқнинг дўстлиги, уларнинг бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббати борган сари ривож топади. Агар киши одоб ва тавозеъ каби яхши хулққа эга бўлса, ўзи ҳам халқнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлади. Дўстлар орасида шу каби суҳбат ва шу йўсунда ҳамжиҳатлик бўлса, қандай яхши! Бундай аҳл, иттифоқ, муҳаббатли, одобли бўлиш — дўстлар учун бахтиёрликдир.

Байт:

Бундай ҳаёт ақл ва ҳикмат эгалари насибасидир,
Нафспараст ва худбинлар унга эриша олмайдилар.³⁴

Ҳикоят:

Ривоят қилувчи ровийлар шундай ҳикоя қиладиларки, бир ов пайтида елдек от чоптириш даврида Хусрав Парвезнинг шоҳлик тожидан порлоқ гавҳар йўқолади. Ҳамманинг хаёли ов можароси билан банд бўлгани туфайли, буни ҳеч ким сезмай қолди. Овдан кейин Мадойинга қайтадилар. Шундан сўнг, тож гавҳари тушиб қолганини биладилар. Халойиққа жар соладилар, у ноёб гавҳарни қидира бошладилар. Чунки, подшоҳ тожининг у зийнати мамлакат хирожига тенг эди. Шунинг учун, уни топиб келтирган кимсага жуда катта инъом ва мукофот ваъда қилинди.

Халқ у биёбонда гавҳарни топиш ва инъомга эга бўлиш орзуси билан овора эди. Иттифоқо, бири ғофил ва бири огоҳ икки ҳамроҳга учрадилар. Ғофил — жоҳиллиги сабабли гердайган, огоҳ эса, тавозеъ ва одоб туфайли улуғвор эди. Булардан бирининг оти жаҳонгашта Мудбир, иккинчисининг оти йигитлар марди Муқбил эди. Улар шу биёбонни кечиб ўтиб, шаҳарга борнш ниятида даштда кезар эдилар. Булар, ниҳоят, ҳалиги инжу ахтариб юрган одамларга йўлиқдилар ва уларни бошлаб чиққан бошлиқ билан учрашдилар. Мудбир такаббурлик қилиб, у одам билан салом-алик қилмай, гердайиб ўтиб кетди. Муқбил эса инсонийлик юзасидан у одамга одоб ва тавозеъ билан энгашиб салом берди ва шу онда оёғи остида тушиб ётган гавҳарни кўрди ва дарҳол олиб, ўпиб, ҳурмат билан бошлиққа тақдим этди. У эса, ваъда қилинган мукофотнинг мутасаддиси эди. У Муқбилни ўзи билан олиб шаҳарга қайтди ва бўлиб ўтган воқеани Хусрав қошида баён этди. Хусрав Парвез хушҳол ва шод бўлди. Муқбилга ташаккурлар изҳор қилгани ҳолда, ҳаддан зиёда эҳсон билан уни мукофотлади.

Мудбир такаббурлиги туфайли шаҳар ҳаммомига гулоҳ бўлди, Муқбил эса одоб ва тавозеъ шарофатидан мақсад гавҳарини топди, шоҳ гулзоридан ўрин олди.

Байт:

Такаббур ва ғофил шаҳарда хор-зор кезади,

Тавозеълини эса мақсад гавҳари бадавлат қиладн.³⁵

5. ИШҚ ТУҒРИСИДА

Ишқ — порлоқ юлдуздир, башарият кўзининг нуру знёси шундан; ишқ — товланиб турувчи гавҳардир — инсоният тожининг зийнати ва баҳоси шундан. **Ишқ** —

толеъ қуёшидир, қайғули диллар тиканзори ундан гулшан; ишқ балқиб турган тўлини ойдир, қоронғи кўнгиллар кечаси ундан равшан. Ишқ — кенг денгиздир, ҳар тўлақини юз ақлу ҳуш кемасини фарқ қилади; у баланд тоғдир, ҳар чўққисининг ўткир қирраси минг зуҳд-тақво эгасининг бошини учиради. Ишқ — куйдирувчи шуъладир, кўпгина жон ва кўнгилларни хашакдек ёқади; алангалп чақмоқдир, кўпгина жону дилларни ёлқини билан кул қилади. Ишқ — аждаҳодир, оламни дамига тортмоқ унинг тилаги; у қаҳрли подшодир, олам аҳлини ёлпасига қирмоқ унинг мақсади; у ҳар қанча қон тўккани билан зерикмайди; у қанча одамни қон қилса ҳам қоникмайди. Ишқ — яшиндир, ақлу дин хирмонини куйдиради; у бўрондир, куйганларнинг кулини кўкка совуради.

Ишқ — шунчалар қайсарки, унинг олдида подшоҳ ҳам, гадо ҳам тенг; у шундай зулмкорки, унинг қошида ифлос-фосиқ ҳам, покдил ошиқ ҳам бир.

Ошиқ кўнглига маъшуқ ҳавасини солувчи ҳам ишқ; бир жилваси билан киши жонини олувчи ҳам ишқ. Ошиқ — ишқ балосига гирифтор; унинг куйдирувчи офатига дучор. Ишқ тўфонида фарқ бўлган ошиқ, шундай яшиннинг чақмоғида ўртанган — ошиқ; шу хоин қўлида эзилган ва шу шафқатсиз дастидан девона ошиқ, у шундай фитначининг мафтунни ва шундай қотилнинг аврашига берилган; ошиқ — шундай қон тўкувчининг қўлида ҳалок бўлувчи ва шундай бало қўзғатувчи йўлида дард тортувчидир.

Ишқ тоғи зулмининг ғамнокларидан бири — Фарҳоддир ва девоналик саҳросининг бечораларидан бири — Мажнундир. Қоронғи кеча девоналаридан бири — бетиним парвона ва гулистон ҳавосининг тўзимсизларидан бири — девона булбулдир. Юраги яхшилик ўти билан ёнувчилардан бирининг номи Хусрав ва ишқ майхонаси дардмандларининг намояндаларидан бири — Жомий бўлиб, буларнинг қабрлари нурли бўлғай. Улар тутган йўлни бизга ҳам насиб этгай; биз ҳам у зотларнинг орқаларидан борайлик.

Байт:

То абад булар бир-бирларига қалин бўлғайлар,
Самандарлар* каби ишқ ўти ичра юрғайлар.³⁶

* Самандар — каламушга ўхшаган жонивор. У гўё оловдан пайдо бўлар ва олов ичида яшар эмиш.

Бу таъриф қилинган ишқ ва бу баён этилган ошнқлар маъшуқ туфайлигина тирик ва юқорида айтилган аҳволларга доимо мансубдирлар.

Маъшуқ ҳусндан иборатдир...

Ишқ унда эътибор ва улуғворлик, прода ва ихтиёр мавжудлигига қарамай, ҳусннинг ҳашаматли, назокатли саройида ночор бир хизматкор ва заиф бир қулдир. Ҳусн султони қачонки гўзаллик ниқобларидан ва яширинлик пардаларидан чиқиш тараддудини кўрса, ва ўз юзини очиб, жилва билан табассум айласа, ҳажр азобида қийналиб ётган ошнқнинг кўзи ёр нури акс этган ойнанинг шишаларидек чарақлаб, унга ҳайронлик билан боқиб қолади; ишқнинг жасур сеҳргари, у ойна орқали ўзини кўнгил уйига ташлайди, у хонани хароб эта бошлайди ва бу билан ақлу хуш каби нарсаларга қўзғолои солади.

Шуниси аниқ эмаски, ҳусн султонининг бу зулми бедодидан у мулк аҳлининг мазлумлари нима қилади-ю, уларнинг ҳоли бунинг шиддатли азобидан сўнг қандай бўлади?

Шунга қарамай, уша мамлакат асирлари ва у днёрнинг ўлим ва торож кўрган халқи унинг гўзаллиги маъйдан ўзларидан кетиш даражасида маст-аласт ва унинг жамоли томошасидан вола-ю ҳайрон бўлиб, унинг завқи билан ақлдан озиб, мафтуну таслим бўлаверади-лар.

Энди, ҳусн шоҳи — у мамлакатни эгаллагач ва мулк аҳлини зулм ва талон-торож билан асир этгач, ҳусн султони ўзининг жилваланиб турган жаннат фазосидан қоронғи хилват ҳарамхонасига кирса, нур зулмат пардаларига томон юрса ва жамоли қуёшини тун каби қора ниқоб булути билан яширса, яна талон-торож зўридан асир бўлмиш мамлакат аҳлининг ва ўлим азоби остида хароб бўлмиш мулк элининг уни кўриш ва томошо қилиш умиди барбод бўлса, улар шундай дод-вой соладилар ва тўполон кўтарадиларки, гўё қиёмат қўпгандек бўлади. Уларнинг дунёга сизмас оҳ-воҳлари золим фалаккача чиқади ва айланувчи осмонгача етади.

Бу даҳшатли аҳволнинг азобини сўз билан ифодалаб, ёзиш билан тасвирлаб бўлмайди. Бу азобни кўрмаган киши билмайди ва бу даражага етмаган одам ишонмайди. Ҳижрон ва фироқ деб шуни айтадилар.

Ишқ уч қисмга бўлинади:

Биринчи қисм — оддий одамлар ишқи бўлиб; халқ орасида машҳур ва кенг тарқалгандир. Айтадиларки,

«фалон одам фалончига ошиқ бўлибди». — Бу хилдаги одамлар кимгадир ошиқ бўлиб, изтироб чекиб, шунинг хаёли билан юрадилар. Бу ишқ жисмоний лаззат ва шаҳвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси — шаърий никоҳдир. Никоҳ — барча халқлар учун умумий ва зарурийдир. Қуйироқ мартабасида жанжал, ташвишлар, кўнгилсизлик ва шармандаликлар кўринадики, бу ҳақда сўзлаш — одобсизлик, баён этиш — ҳаёсизликдир.

Иккинчи қисм — алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқи-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади.

Ишқ аҳлининг покбозлари ва шавқ-завқ аҳлининг назм битувчи ва афсонага пардоз берувчилари — қадимда ўтган назм-шеърият ўрмонининг арслони ва ишқ оташхонасининг самандари ва завқу ҳис водийсининг пок йўловчиси Амир Хусрав Деҳлавийдирким, унинг нафаси ҳам пок, гап-сўзи ҳам пок, ҳар бир лафзию ундаги маънолар ҳам пок. У ўзининг шеърлари билан ишқ аҳли орасига гавфо, ҳиссу ҳол анжумани фазосига ҳаяжон ва можаро солган.

Яна ишқ аҳли орасида кам учрайдиган, беназир ва ягона, миллат ва диннинг фахри бўлмиш шайх Ироқийдирким, сўзларида маънолар, жумлаларида фикрлар порлаб турган асарлар эгасидир.

Ва, булардан кейин, икки дунёни бир дов билан ўйинга тиккан қиморбоз тахлит покбоз ва ишқнинг фонийлик майхонасида ҳақиқат майидан маст бўлган риндлар сирдоши, миллат ва диннинг қуёши Хожа Ҳофиз Шерозийдир.

Дунё ва охиратни бир оҳ билан ўртаган, пок ошиқлар бошлиғи, ерда фаришталар оламида яшовчиларнинг шайхулисломи, тўғри йўлга бошловчи улуғ зот, миллат ва диннинг нури Абдураҳмон Жомийдирким, гарчи у кишининг мақтови назмга нисбат беришдан юқорироқ бўлса ҳам, лекин шеъриятнинг ҳар бир услубида мислсиз эдилар ва назмларида ҳар бир шеър билан оламга ўл сочган эдилар ва шеърларида ҳар бир байт билан дардаҳллариининг жонини ва кўнгил оламини куйдирган эдилар.

Яна у ҳазратнинг муҳаббат қадаҳидан юқ-юрум ичиб, тўғри йўл кўрсатишидан фонисифат бўлган, дард

ва ишқни туркий тилида ҳарорат билан ифодалаб, турклар ўртасида ўз ижоди билан ҳаяжон ва сортлар орасида офат қўзғотган кимса ҳам бор*.

Юқорида номлари зикр қилинганларнинг ҳаммасининг ижод қилиш ва шеърият устида бош қотиришдан мақсадлари — ишқни тасвирлашдир. Ҳаммасининг шавқи ва дард-ҳасратининг алангаси, ялиниш-ёлбориш ҳолати, ишқнинг дарду бало чақинидандир, ҳаммасининг куйиш-ёниш ҳақидаги ваҳимаси ҳам ўзининг ишққа мансублигини изҳор қилмоқ, балки ишқ йўлида мағлуб бўлганини билдирмоқдир.

Буларнинг муддаоси, ишқ оламида ошиқликнинг оғир аҳволини, маъшуқнинг ортиқ даражада гўзаллигини тавсифлашдан иборат. Ҳар бирида ошиқ ва маъшуқнинг ажиб ҳолатларига, ғариб хаёлларига, чегарасиз қизик воқеаларга, ниҳоясиз ранж-машаққатларга дуч келинадик, буни тасвирламоқ, албатта зарур. Масалан, маъшуқ ҳусни-жамолининг тенгсизлиги, ноз-истиғносининг беҳадлиги ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар.

Бундан сўнг, ошиқ дард-фироқининг авжга чиқиши, унинг маъшуққа ялиниб-ёлбориши ва куйиб-пишишининг бепоёнлиги ва шунга муносиб воқеаларни ҳам тасвирлаш лозим. Сўнгра, тағин, иккаласининг бир-бирига муносабати ва яқинлиги, касб-ҳунари, ихтисоси ва тарбиятидан юзага келган ҳолат натижаларини ҳамда юз кўрсатган қийинчиликларни ёзиш керак бўлиб, буларнинг ҳар бири учун китоблар ва жилд-жилд асарлар яратилганда ҳам уни тўла тасвирлаш ва бу ҳақдаги мақсадни бошдан-оёқ қаламга олиш ғайритабиий, балки узрли кўринади.

Дунё бозорининг ғавғоси ва дунёда бор ҳамма нарсаларнинг савдохонасидаги шовқин-сурони — ишқ туйғулдир. Бусиз инсон каломни жонсиз танага, башариятнинг лафзу иборалари гул ва райҳонсиз чаманга ўхшайди. Агар сўзнинг назм лаззатидан ҳарорати бўлмаса, ва шеърнинг ишқ ҳароратидан куйиши бўлмаса, уларни нурсиз шамъ ва бошлиқсиз тўда деб билинг.

Хулоса шуки, шеърий сўз — шу мазмунда тараннум қилиши лозим, бундан ўзгача бўлса, у афсонадир. Асл сўз — ишқ ҳақидаги сўздир. Кўнгилда ҳаёт нашъаси бўлса, бу — ишқнинг ўзидир.

---

* Гап бу ерда Навоийнинг ўзи ҳақида боради.

Байт:

Сўзнинг маъносида ишқ ўтидан нишон бўлмаса,
Уни ҳаракатсиз қолган жонсиз бадан билгин.³⁷

Ҳикоят:

Нақл қилишларича, ишқнинг ҳажр ўти Мажнун жонига улашди; заиф баданига ҳароратли у ўтнинг алангаси туташди. Ҳар қанча муолажа қилсалар ҳам фойда қилмади; касал ортди, иситма тушмади. Бемор оғирлашиб жон талвасасига тушганда, кимдир бу аҳволдан Лайлини хабардор қилди.

Паривашни у хабар ношод қилиб, ўз девонасининг ҳолини сўраш учун нома ёзди. Бир одам у хатни Мажнунга етказганида, унинг танида жон асари қолмаган эди. Шу пайтда меҳрибонлари Лайли номасини ўқиганларида беморнинг эшитаётгани ва таъсирланганини сездилар. Ҳар гал нома такрор ўқилганда, бемор танига жон қайта киргандек бўлар эди. Мажнун аҳволига ҳар қанақа дори-дармон, дуо ва тумор таъсири даври ўтган эди. Лекин унга Лайлининг хати тумор ва дуо ўрнини босди.

Бемор касалдан тузалиб, сиҳат-саломат бошини кўтаргунча бу хатни такрор-такрор ўқиди, соғайгач эса тумор қилиб бўйнига тақиб олди. Ишқ алангасидан Мажнуннинг касали тузалди ва у сўз такроридан бадани қувватга кирди.

Байт:

Агарчи ошиқнинг мижози заиф ва касалдир,
Аммо маъшуқни ёдлаши унинг касалига даводир.³⁸

Учинчи қисм — сиддиқлар — ҳақгўйлар ишқи бўлиб, улар ҳақнинг жамолини очиқ кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг билан матлубдирлар. Уларнинг ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига кўтарилган бўлади.

Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учириб кетса — улар беҳабар ва агар юлдузлар гул баргини ҳар томонга совурса, буларга асар қилмайди. Уларнинг ҳислари ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан чиққан; шавқ-завқлари эса, унга бўлган ишқларининг ҳужуми остида йўқолиб битган...

УЧИНЧИ ҚИСМ

Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар

Салтанат аҳллари­нинг ўринсиз гурурига ҳақнинг ҳо­кимлиги, унга қарам бўлган ниҳоясиз мулклар ҳақида фикр юритиш, даъво ва кибрга мубталолигига ҳам унинг улуғлиги ва азамати ҳақида ақл югуртириш илож бўла олади.

Саодатманд одам агар олим бўлса, подонларнинг сўзлари ҳам унинг учун аҳамиятли бўлади, бахтсиз агар жоҳил бўлса, олим сўзини эшитишдан ор қилади. Ҳақиқатан ҳам жоҳилликдан бадбахтроқ нима бор дунёда? Кимки ўзини ўзи мақтаса — бу аҳмоқликдир; кимки ўз сўзини ўзи маъқул кўрса — бу бахтсизликдир.

Оламдаги ҳамма одамлар ўзларини ўзлари севади­лар; уларнинг сўзлари ҳам ўзларига жуда ёқимли туйи­лади. Башар жинсида бўлган бу сифат — уларнинг жо­ҳиллигига далолатдир, нафслари эса беихтиёр шу даъво билан машғулдир.

Танбиҳлар

1. ТАНБИҲ

Нафс кетига тушган — нафсоният манзилидагина тўхтайтиди. Ҳеч ким ўз кўнглига ғам тиламайди ва ўз нафсини қийнашни хоҳламайди. Аммо ўзганинг азиз зотида беҳад хорлик кўрса, ўзига кичик бир қийинчи­лик юзланганича билмайди. Бир азиз кимсанинг шаънига ниҳоятда қаттиқ тегилганини англаса, ўзига озгина кул­фат тушгандек ҳам таъсирланмайди. Барча учун ўзи ўзгадан азизроқ; ўз сўзи ўзгаларни­кидан маъқулроқ. Одам — оламдаги яхшиликларни ўзидан ҳеч аямайди, аммо бу яхшиликларни ўзгаларга раво кўрмайди.

2. ТАНБИҲ

Эркакларнинг ўзини кўз-кўз қилиш учун яسانيши → хотинларнинг оройиш учун безанишлари кабидир. Аммо бу каби безанмоқ иккаласи учун номуносиб, хусусан, эркаклар учун кўпроқ шармандалиқдир. Барча ўзини кўрсатиш ва безаниш касалига учраган, бу эса уларнинг ўзларига ёқимли туйилишидан далолат беради.

Тутуруқсиз сўзлари билан кулги кўтаришга сабабчи шоир ўзини Саъдий ва Хусравдан ортиқ деб ўйлайди.

Бадхат котиб қарғанинг ифлос оёғидан хунукроқ қилиб ёзган ўз хатини — Жаъфар ва Азҳар каби машҳур котибларнинг хатидан гўзал деб билади.

Солган сувратидан одам қўрқадиган ёмон сувраткаш ўзини машҳур Абдулҳай ва Монийдан санъаткор деб ҳисоблайди.

Китобларни олтин ҳал билан безовчи музаҳҳибнинг хитойча нақши хато билан тўла ва фарангчаси наққошлар тинкасини қуритадиган даражада бесўнақай бўлишига қарамай, ўзини Аторудга* ўхшатади.

Ҳар бир ҳунар эгаси ўз ҳунарини муболаға билан таърифлайди, буни эса унинг нафси тақозо қилади.

Мадрасадаги беҳуда мунозара олиб борувчилар қийчувидан ҳам манманлик англашилади; бу унинг сўзини рад қилса — у бунинг даъвосини қайтаришга уринади; ҳар қайсиси ўз сўзини маъқуллайди ва ўзини эътироф қилади.

3. ТАНБИҲ

Ўзига бино қўйган одам — ақлсиздир; ўзига зеб берган — беор, сатангдир. Бой (аслида) — алданувчидир. Такаббур — лаънати. Шаҳвоний нафсга берилган — нафсининг қурбони бўлади. Бу балолардан нафсни трийиш — ҳалокатдан нажот топиш демакдир.

4. ТАНБИҲ

Камтар одамлар кўп гапиришдан қочадилар; улар кўп эшитмоқни истайдилар ва ёқтирадилар. Эшитмоқ — кишини бойитади; кўп гапирмоқ — саёзлатади. Кўп га-

* Аторуд — Меркурий сайёраси. Мифологияда бу сайёра китобат санъати аҳлининг ҳомийси ҳисобланади.

пирган — кўп янглишади. Кўп еган — кўп йиқилади. Тан касалининг асоси — кўп емакдир, қалб касалининг сабаби — кўп демакдир. Кўп демак — сузга мағрурлик, кўп емоқ — нафсга бандаликдир. Одам учун бу сифатлар кераксиз ва барчаси худпарастиликка оиддир.

5. Т А Н Б И Х

Ўзига бино қўйишлик — бахтсизликдир, бунинг фарқ ва даражалари бор. Худбиннинг ҳар бир қилган иши ўзига яхши кўринади, лекин бу кўримсиз қилиқда фарқлар кўпдир; қисқартиб уч қисмга бўлинди.

Биринчи қисм: юқорида таъкидланганидек худбиннинг гап-сузи, феъл-атвори, унинг ҳар бир қилган иши ўзига яхши ва маъқул кўринади.

Иккинчи қисм шундайки, худбиннинг ҳар қандай аҳволи ва ёқимсиз ҳаёллари ўзига маъқул, ёқимли ва чиройли кўринади. У ўз ярамасликларини яхши деб мақтайди ҳам. Бу хунук башара ўзини дунёда машҳур ҳусн эгаси бўлмиш Юсуф Канъонийга* тенглаштиради. У ўзининг энг ёқимсиз овозини—Юсуф Андижонийдек** катта ҳофиз овозидан устун қўяди. Худбин ўзининг мазмунсиз байтларини шоир Салмоннинг*** гўзал қасидаларидан яхшироқ деб билади; бемаъни ва беҳуда гап-сузларини буюк олим Замаҳшарийнинг «Кашшоф»**** номли машҳур китобидан ортиқ гумон қилади.

Худбин — ҳақнинг амрига бўйин сунмайди; шайтоннинг барча буйруқларини бажо келтиришдан чарчамайди. Ўз олдида ўзи доно ва чечан, ҳар бир қиладиган номаъқул иши ўзига маъқул ва равшан. Унинг май ичишга ништаҳаси зўр, бадмастлик унга сингиб кетган; у билан бирга ўтириб ичган одамнинг яхшиликча қутилиши мумкин эмас. Қимки зиёфатда у хосиятсиз билан бирга ўтирса, унинг ўринсиз ҳаракатлари туфайли, жондан безор бўлгай. Мажлисда ноўрин буйруқлар берганида,

---

* Гузалликда мислсиз Юсуф пайғамбар назарда тutilади.

** XV асрда яшаган андижонлик шоир ва хонанда.

*** Жамолддин Салмон Соважий — XIV асрда яшаб ижод этган форс шоири. Айниқса қасидагўйликда шуҳрат қозонган.

**** Маҳмуд Замаҳшарий (1074—1144) хоразмлик машҳур ўзбек тилшунос олими, шоир ва адиб. Унинг «Ал-Кашшоф» (Ошкор қилувчи) асари Маккада ёзилган.

барча буфруқларни ижро қилиш ҳам бир-у, буники ҳам бир. Унинг мажлисига кириб қолган одам кетмоқчи бўлса, бир тўда муттаҳамлари тўсқинлик қилади ва улардан бир амаллаб қутулиб чиқса, дарвозабони йўл бермайди. Бунинг тузовига илтиган одам шундай балога қоладики, бундан қутилиш учун, улимни кўзига тўтиё қилади; агар шунда биров: «ўлдириб, шу балодан сени қутқазаман» деса, унга жонини фидо қилади. Агар қутилса, Румда ҳам, Фарангда ҳам турмай, ундан қочади. Бугиша эмас, агар у худбин жаннатда базм қурадиган бўлса, уша жаннатга ҳам қадам босмайди.

Бу манманликка берилган, ахлоқсизнинг ва бу ярамас, ифлоснинг мажлисидан зиндон яхшироқ; унинг бадбўй, жирканч базмидан ҳожатхона покизароқ. Худбин оғзидан кекирса-ю, ортидан бошқа ел чиқарса, бу қилиқ ўзи учун жуда чиройли, гоят гўзал ва ярашқли. Худбиннинг уятсиз қилиқлари ўзига шундай завқли кўринадикки, бу базмда у билан бирга ўтирганлар ва бунинг бадахлоқ қилиғини кўрган ва эшитганлар, гўё унинг овозини ёқимли, ҳидини фойдали, деб унга миннатдорчилик билдиришлари лозимдай. Бу ярамасликни ҳеч ким унга айтолмайди ва мабодо айта олса, у одамнинг гапига қулоқ солмайди. Бордию, эшитганда ҳам бу ҳақ гапни нотўғрига чиқазади, бу «шарафли шахс» ўз қилиғи хунуклигини тан олмайди. Аксинча, унинг камчилигини кўрсатган одамни изза қилади ва қасдига тушади. Шундай ярамас қилиқли одам бу даврда ҳам мавжуд ва ҳозир ҳам бор.

Бу каби ўзини азиз билувчилар ора-сира кўриниб турадилар. Замона кишилари ўйлаб кўрсалар — уларнинг барини билиб оладилар. Уларнинг баъзиси, юқорида зикр қилинган «шарафли шахслар»дан кичикроқ бўлса, баъзиси улуғроқдир; агар баъзиларининг ишлари кам бўлса, баъзилариники ортиқроқдирки, буларнинг кўпчилигига бу эзилган камина беҳисоб яхшилиқлар қилганман, эвазига эса беҳисоб зулм ва беҳад озорлар кўрганман, лекин кўрмасликка солиб айбларини кечирганман. Тангри уларга инсоф бергай. Мен мазлумни ва менга ўхшаш бошқа бечораларни уларнинг зулмидан халос қилгай.

Бу айтилган феъллар ва ёзилган хислатлар худбиннинг кўпчиликка нисбатан ўзини устун ва қилиқларини ёқимли деб билганидан ҳамда ўз жилловини шайтоний нафснинг қўлига бериб, нафсига қурбон бўлиб қолганининг касофатидандирким, қанчадан-қанча ёмон феъл-

лар шунинг натижасидир. Буларни йўқотиш учун эса, нафси тийиш ва кеккаймай, ўзини камтарин тутиш зарур бўлади...

6. ТАНБИҲ

Такаббурлик — шайтон иши ва маиманлик — нодон иши. Такаббур одам — барнага ёқимсиз. Худбиннинг ҳеч бир иши элга маъқул эмас. У ўз билими билан мағрур, аммо билимдонлар қаршисида эса айбдор. Худнарастликдан бутпарастлик яхшироқдир.

7. ТАНБИҲ

Инсон учун яна бир улуг фарз — эҳсон қилишдирки, бу ҳақда кўл гаплар айтилган. Масалан: «Одам яхшиликларнинг қули», деган ҳадис ҳам шу жумладандир.

Ҳамма таълимотларда ва ҳамма миллат кишилари қошида — яхшиликка яхшиликдан бошқа мукофот йўқлиги исботланган.

Эҳсон деган сифатни абадий саодат деб, уни фитна ва офат яъжужини даф қилиш учун қурилган бир тусиқ* деб бил. Инсоният боғининг энг гузал дарахти эҳсондир ва одамийлик хазинасининг энг бебаҳо гавҳари ҳам эҳсондир. Барча ёқимли сифатлар ва таҳсинга лойиқ аҳволлар эҳсон натижасидир ва эҳсон туфайли юзага келгандир. Барча яхшиликларнинг жами — эҳсондир ва барча яхшиликлар ҳақиқатан ундандир.

Қитъа:

Эҳсон ажойиб фазилат бўлиб, ҳар бир инсониятга мансуб,
шариф сифатлига оиддир.

Уни қимматбаҳо қафасдаги жавоҳир билгилки,

У ерда қайси бирини истасанг топилади.³⁹

8. ТАНБИҲ

Аммо, бу замон ва давронда, ё замон айланиши, ўзгаришининг нуқсонлари, ёки давр ва замон аҳлидаги ақл ва инсонийликка етишган футур туфайли, бу варақ тескари ўгирилган ва бу ҳукм акс натижа бергандир. Яхшиликка мукофот — қўполлик; одоб билан

* Қадимги афсонага кўра бадбашара одамхўр махлуқлар — яъжуж-маъжужлардан сақланиш учун Искандар баланд ва мустаҳкам девор қурдирган экан, бу ерда шуларга ишора қилинади.

қилинган хушмуомала эвазига кеккайиш, такаббурлигдан ўзгача муносабат кўрмайсиз. Бировга бир хизмат қилсанг, ундан ўн зарб ейишга тайёр турмоқ керак; кимгаки бир тавозеъ кўрсатсанг, минг қуполлик ва дилсиёхликка ҳозир бўлиб турмоғинг лозим. Бировни олқишлагудек бўлсанг, унинг куп қарғишига учрайсан; бировни бир мақтагудек бўлсанг — ўн марталаб ёмонласанг-да, қутилмайсан. Бировга бир пиёла май тутгудек бўлсанг, у сенга қадаҳ-қадаҳ қон ютқазади; бир қадаҳ болингни ичган одамдан коса-коса заҳар ютишга тайёр турмоқ керак.

Ҳар қандай хизматкорлик қилиб, унинг эвазига жабр-жафо кўрганинг ҳолда, сендан яна хизмат кутадилар. Ҳар қанча вафодорлик кўрсатиб, кўз олдида ранж-машаққат тортсанг, яна қуллуқ тама қиладилар. Ҳар вафо эвазига юз жафо чекмасанг, гуноҳкорсан ва ҳар меҳр-муҳаббатингга минг дарду алам кўрмасанг, хонавайронсан. Уларга жон фидо қилсанг, яна жонинг билан ташаккур изҳор қилишингни талаб этадилар; агар бу шукронани адо қилсанг, яна такрор жон фидо қилишни талаб этадилар. Уларнинг юз муддаоларини бажарсанг-у, бири қолса, бошдан-оёқ айбдорсан: минг-минг орзуларини юзага чиқазиб, биргина узр орага тушса, бутунлай бебахтсан. Ёмонлик қилганларида минг карра ёлбориб илтижо қилсанг, сендан ёмонроқ киши йўқ. Дўст сифатида жонингни бермасанг, жонингга душманлик қиладилар; уларнинг кўнгли учун ноҳақ қон тўкишига рози бўлмасанг, қонингнинг тўкилишига гувоҳлик берадилар. Доим истаган ишларини ўз вақтида қилсанг-у, аммо бир гал кечиксанг, сукиб-ҳақоратлайдилар; ишларини мудом истаганларидек қилсанг-у, бир қатла нуқсон рўй берса, умр бўйи қилганларининг ҳаммаси йўққа чиқади. Ҳар доим олмоқ — улар учун ҳунар; олганларидан юздан бирини қайтармоқни хаёлга келтириш — улар учун зарар. Меҳнат-машаққатларига чидасанг — отинг бефаросат; буюрганларидан бир озини унутсанг — зоти паст, деб қиладилар туҳмат. Барча молингни уларга фидо қилсанг-у, бир гал эсдан чиқазсанг, лақабинг бемурувват; қилган жабр-жафолари эвазига узрхоҳлик юзасидан жон бермасанг, номинг — бе-номус. Бошларидан гул сочсанг, улар юзингга тикон санчадилар; агар гул сочишни тўхтатсанг, бағрингга чўғир қадайдилар. Ҳамиша ёлборганларга муомалаларини нозу фироқ, ситамлари эвазига ҳар замон лутфу қарам қайтишини истайдилар. Қайси бечора мазлум бу

зулмкашлар қўлига гирифтор ва бу жабр-ситамчиларга хизматкор бўлса, булар жафосини ўша жафокашлар жонидан сўра ва ситамларининг жароҳатини ўша маж-руҳларнинг бағридаги захмларидан кўр.

Қитъа:

Замон халқидан менинг жонимга етишган жафоларнинг
Бириси ҳам кофирларга асир бўлган мусулмонга етишмас.
Қанчалар зулм қилиб, сўнгидан туҳматлар тўқиб,
Охирда уларни бу зору ҳайрон жафокашга юклайдилар.
Бу золимлардан агар жонни бериб халос бўлиш мумкин эса,
Худо ҳаққи, бажонидил бу жонни фидо қиламан.⁴⁰

9. Т А Н Б И Х

Саховат ва ҳиммат тўғрисида

Саховат — инсоният боғининг ҳосилдор дарахти, балки у дарахтнинг фойдали мевасидир. Саховат одамийлик мулкининг мавж уриб турган денгизидир, балки у тўлқинли денгизнинг бебаҳо гавҳаридир. Саховатсиз одам — ёғинсиз баҳор булутига ва ҳиди йўқ мушканбарга ўхшайди. Мевасиз дарахт ҳам бир-у, ўтин ҳам бир; ёғинсиз булут ҳам бир-у, тутун ҳам бир. Саховатсиз одамдан ичида гавҳари бўлмаган садафнинг фарқи йўқ; дурсиз садаф билан қуриб қолган тошбақа чаноғининг фарқи йўқ... Сахий булутдир, хирмон-хирмон дон ҳосили, балки хазина беради; бахил чумолидир, дон-дун, машоқ теради. Ҳиммат аҳлининг ихтисоси — саховатдир; бу улуғ сифат — покиза кишиларга хосдир. Одам — бир бадан бўлса, ҳиммат унинг жонидир; ҳимматлилардан олам аҳли учун юз минг шараф ва шукуҳ етишади. Ҳимматсиз киши — эр сонида эмас; жонсиз баданни ҳеч ким тирик демас. Олий ҳиммат одам — баланд парвоз лочиндир; беҳиммат — сичқон овловчи калхатдир. Шунқорнинг маскани — шоҳнинг билагидир; калхатнинг жойи ўлимтикнинг сассиқ бадани ва сўнгагидир.

Арслоннинг мақсади — ов қилиб, оч йиртқичларни тўйгазмоқ; сичқоннинг ҳаракати — дон ўғирлаб, тугун ахтармоқ. Ҳиммат эгаси — қашшоқ бўлса ҳам тубанлик қилмас; ҳимматсиз одам — хазина топса ҳам буюкларга тенг бўлмас. Чинор дарахти бўш қўлли бўлса-да, унинг юксаклигига нуқсон етмайди; ер тагида яшириниб ётган хазинанинг тупроққа фойдаси тегмайди. Ҳимматли

кишиларнинг даражаси юксакдир; аммо сахийликнинг даражаси бир неча баробар юксакдир.

Исроф қилиш — сахийлик эмас; ўринсиз совуришни ақлли одамлар сахийлик дёмас. Халол молни куйдиргани — девопа дейдилар; ёруғ жойда шамъ ёққанни ақлдан бегона дейдилар. Мақтаниш учун мол бермоқ — ўзини кўз-кўз қилмоқ ва шундай қилиб ўзини «сахий» демоқ — беҳаёлик билан ном чиқармоқ. Кимки халққа кўрсатиб эҳсон берса, у пасткаш, сахий эмас. Тилагандан сўнг беришлик ҳам саховатдан йироқдир, қисташ натижасида бергандан — бермаган яхшироқдир. Битта кулчани икки бўлиб, ярмини оч одамга бергани — сахий деб, ўзи емай, ҳаммасини муҳтож одамга бергани — ахий дўст деб бил.

10. ТАНБИХ

Саховат қандай қилинади

Яхшиликларни топмоқ — едирмоқдир; айбларни яширмоқ — кийдирмоқдир. Зарур вақтида берилган эски чопон ва бўз тун — саховат; бемаҳал ҳадя қилинган зарбафт чопон — ярамасликдир. Овқатим увол бўлмасин десанг — едир; либосим эскирмасин десанг — кийдир.

Саховат қилиш йўлини шу айтилган гаплардан англа; аммо олижаноблик ва мардлик расмлари бундан бошқачадир.

11. ТАНБИХ

Олижаноблик (яхшилик) қилиш ва мардлик тўғрисида

Карам — бир жафокашнинг оғир юкини кутармоқ ва ўша юкнинг машаққатидан уни қутқармоқдир. Карам — бировнинг тиканли машаққат юкини кутармоқ ва тикан санчилишидан гулдек очилмоқ ва шу қилган иши ҳақида қайта оғиз очмаслик; ҳеч миннат қилмаслик, асло юзига солмасликдир...

Ҳозирги пайтда карам сабзаси сабзавотфурушнинг дуконидан бўлак жойда топилмайди ва меҳр (қуёш) гули осмон гулшанидан ўзга ерда очилмайди. Карам — инсон табиатидан ноёб ва балки йўқдир; шу сабабдан карам аҳлини кўз илғамас, ҳатто номавжуддир.

12. Т А Н Б И Х

Карамдаги «к» ҳарфини гӯё «кимё» сўзининг бошидан; «р» ҳарфини «семурғ» сўзининг орасидан ва «м» ҳарфини «маҳбуб» — гўзаллар оғзидан олган эмишлар. Ваҳолонки, ҳозир буларнинг учаласи ҳам оғизда бор-у, амалда топилмайди. Эл ҳам буларни унутмишдир. Демак, бизнинг замонда карам жавҳарини олам аҳлидан тилаш заррадан қуёшни талаб қилмоқ, энг кичик Саҳо юлдузидан осмони фалакни талаб қилмоқ билан баробардир.

13. Т А Н Б И Х

Мурувват тўғрисида

Мурувват йўқликка чекинган карамнинг қариндошуруғидир, балки эгизак туғишганидир. Буларнинг иккиси ҳам одамийлиги йўқ халқнинг бевафолигидан хабардор бўлгач, булардан қочиб, йўқлик дунёсига сафар қилибдилар.

Карамлик одам у гўзал матодан (карамдан) айрилишни хоҳламайди: мурувват эгаси ҳам шундай шарафли хулқдан ажрамайди.

Карам билан мурувват иккаласи қайда бўлса ҳам тангри паноҳида бўлгай, иззат ва ҳурмат маконида урин тутгай.

14. Т А Н Б И Х

Вафо тўғрисида

Карам ва мурувват — халқни вафодек бир яхши сифатдан маҳрум ҳолда кўрибдилар ва уни топиш учун йўқлик дунёси томон кетибдилар.

Жаҳон гулшани вафо гули зийнатидан бушаб қолган, башарият гули вафонинг муаттар ҳидларидан айрилган. Дунёнинг қоронғи тупроқхонасини вафо шамъи ёритмаяпти ва замон бевафолар кўнгли билан улфатлашяпти. Вафонинг наргис гули давр чаманига кўз солмайди ва кишиларнинг кўнгил ғунчасида кўролмаслик ва ҳасаддан ўзга нарса топилмайди.

Вафо — шундай бир покиза кўнгулли маҳбубаки, у табиати ва кўнгли пок бўлмаган кимсага ром ва улфат бўлмайди; вафо шундай бир покзот матлубаки, у зоти

тоза, табнати пок бўлмаган одамга яқинлашмайди ва унга рағбат кўрсатмайди. Вафо — шундай асл гавҳарки, у инсоният тожиги зийнатдир. Лекин дунёда вафога лойиқ инсон йўқдирки, бу унинг бошидаги жиғада порлаб турса. Аммо олам элида одамийлик йўқдир. Шунинунутмаслик керакки, вафо — ҳаё билан пайваста, ҳаё ҳам вафо билан боғлиқдир.

15. Т А Н Б И Ҳ

Вафо билан боғланган ҳаё тўғрисида

Қарам ва мурувват ота ва онадирлар; вафо билан ҳаё эса буларнинг икки эгизак фарзандларидир. У икковида қанча равшанлик ва софлик бўлса, бу икковида ҳам шунчалик жипслик ва бирлик бор. Ҳар бир юракда вафо бўлса, у ерда ҳаё ҳам бор ва ҳар масканда у топилса, бу ҳам барқарор. Вафосизда ҳаё йўқ; ҳаёсизда вафо йўқ. Агар, кимда бу икки сифат бўлмаса — унда имон ҳам йўқ. Ва агар кимда имон бўлмаса, унда одамийлик ҳам йўқ...

Қамолга етган одамлар — ҳаёли; қамол топмаганлар — нуқсонли ва ҳаёсиз.

Вафо билан ҳаё оламнинг қоронғи жойидан ўтиб, йўқлик (ломакон) оламидан ўрин олганлар. Шундай қилиб, улар ўзларини бир-бирлари билан овутибдилар. Қолган вафосиз беҳаёлар эса уларни унутибдилар.

Ҳар кимга бир вафо кўрсатдим, ундан юз бевафолик кўрмагунча қутилмадим; ҳар ким билан бир меҳр-муҳаббат муомаласида бўлдим, минг жабру жафо тортмагунча халос бўлмадим.

Байт:

Қимга қилдим бир вафоким — юз жафосини кўрмадим?

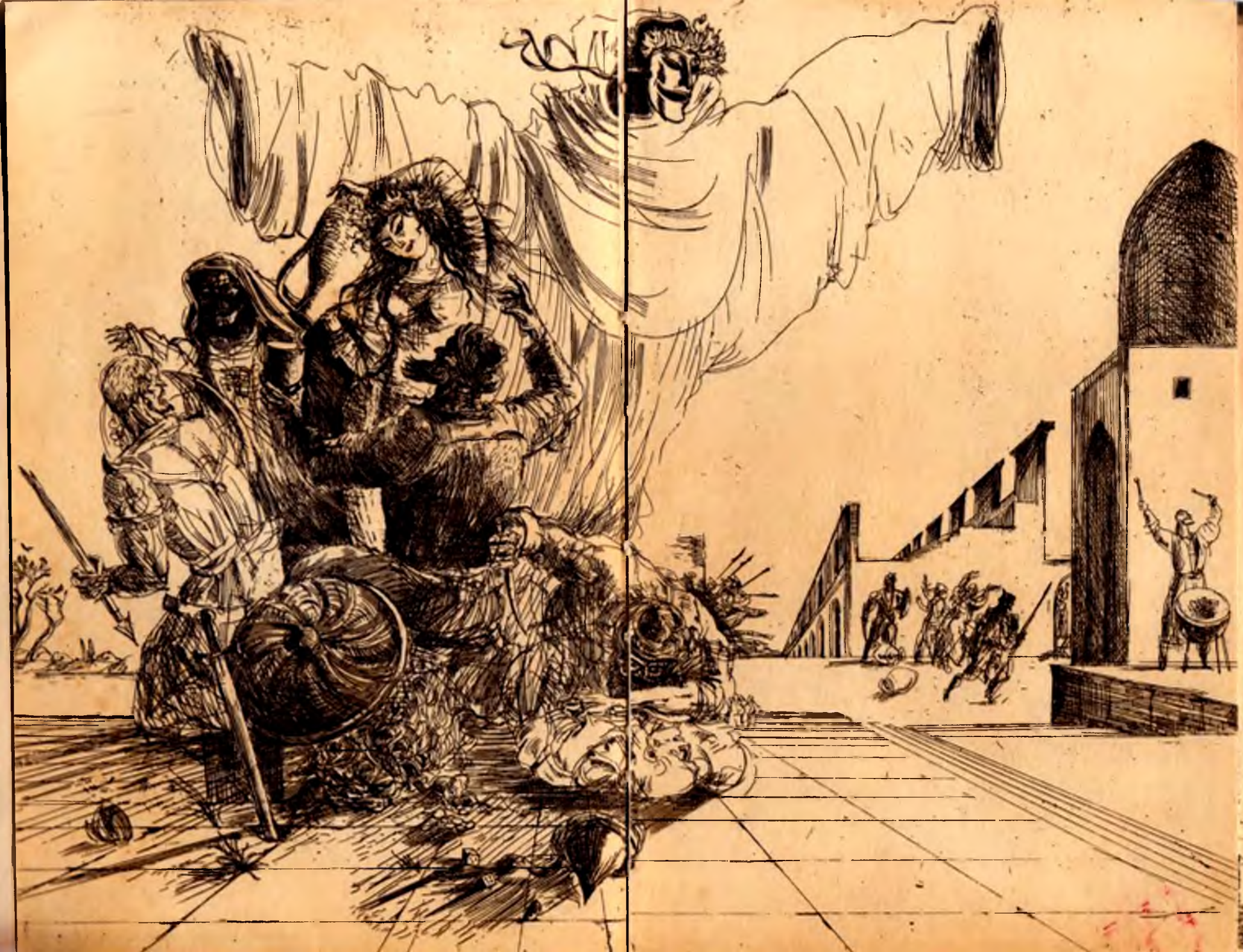
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосини кўрмадим?

Давр бевафоларининг жабридан дод! Ва замон беҳаёлари зулмидан фиғон ва фарёд! То олам пайдо бўлгандан бери бу ўтда ҳеч ким менчалик ўртанмаган; то бевафолик бошлангандан бери ҳеч ким мен каби бу алангада ёнмаган. Замон кишилари бевафолигидан бағримда тиконлар бор ва давр халқи беҳаёлигидан кўксимда яралар бор. Булар ҳақида ёзай десам, катта чидам менга вафо қилмайди ва барчасини қаламга олай десам, узоқ умр давомида ҳам тугатиб бўлмайди.

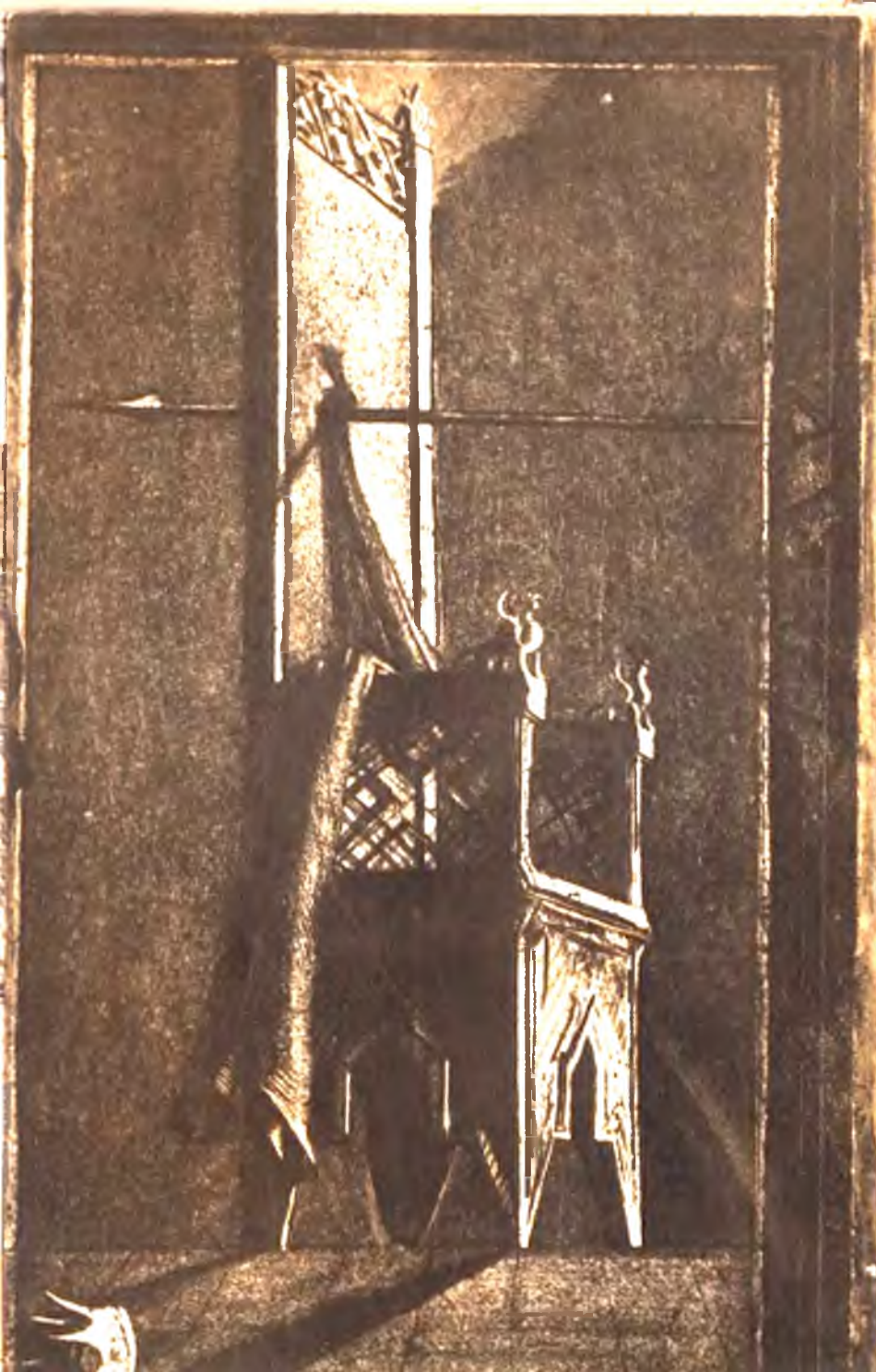

Ҳақ уларга инсоф ва раҳм бергай ва ёки бу маҳрум
жафокашга сабру чидам ато қилгай!

Байт:

Ё у жабру ситамкорларга марҳамат бергил,
Ё мен бечорага сабру бардош бергил.⁴¹

16. Т А Н Б И Х

Ҳилм туғрисида

Ҳилм (мулойим табиатлик) инсон вужудининг хушманзара мевалик боғидир ва одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғидир. Юмшоқ кунгиллилик — ҳодисалар тўла денгиздаги кишилик кемасининг лангари деса бўлади ва инсоният қадрини ўлчайдиган тарозининг тошига тенглаштира ҳам бўлади.

Ҳилм — ахлоқли одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матосидир. У — ёмон нафси дайди шамол учиришидан асрагувчи ва иккиюзлама мунофиқларнинг беҳуда ҳаракатидан ҳимоя қилувчи.

Ҳилм натижасида одам халойиқнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлади; ҳилм туфайли катталардан кичикларга илтифот ва марҳамат етишади.

Катта кишилар ёшларни масхара ва қулги қилса, улар қошида ўзи шунча обрўсиз ва бачкана туюлади; ёшлар ҳам катталарга нисбатан ҳазил ва енгилтаклик қилса, унинг қошида уятсиз ва эътиборсиз бўлади.

Бу давр боғининг хас-хашак сингари одамлари, шамолдек бетайин, енгилтак кишилари олдида ҳилм аҳли гўё оғир табиатли ва ёмон феълли деб камситиладилар. Уларнинг ўзлари эса, қуюндек тупроқни ҳавога тўзитадилар ва енгилтабиатлари билан бошларини гўё кўкка етказадилар. Тоғ жуссасини оёқ ости қилмоқ — одатлари; дала-даштлардаги зарраларни ҳавога совурмоқ — буларнинг салобатлари. Бундай одамлар елдек ҳар эшикдан киришга ор қилмайди; ўтдек оташдонни қиздиришдан ўзга ишни билмайди. Ел — гарчи доланинг тожини учиради, аммо тоғ қоялари камарига қандай таъсир қила олади? Ўт — тоғ этагидаги хас-хашакларни куйдириши мумкин, лекин қуёш учқунига қандай тенглаша олади...

Ел — агар кукка етса ҳам, бари бир енгил ва қадрсиз; тоғ — агар тупроққа ботса ҳам салобатлидир. Елнинг орасида ўтга ёқиладиган хас-хашаклар бор; ҳилм мазмунида эса, шоҳ тожига қадалгудек чўғ каби қизил лаъл бор.

Байт:

Ҳири тоғи оғир бўлгани учун уни сел босса ҳам ташвиши йуқ,
Тўзғоқ ўсимлигининг япроғи енгил бўлгани учун шамолда барбод
бўлади.⁴²

17. ТАНБИҲ

Мазлумга яхшилик қилсанг — золимдан омонда бўласан. Агар кучлилардан зарар кўрмайин десанг, кучсизларга фойда етказ. Ақли бор одам жанжаллашишдан қочади; дўстлашиш учун келишувчилик эшигини очади. Арининг гувиллашида, найза санчиши хавфи бор; асаларининг говурида болга муяссар бўлиш имкони бор.

18. ТАНБИҲ

Саодатманд йигит — шаҳвоний ишга берилмас; ёмонликка берилган бесаодаг қарининг қулидан ҳеч иш келмас.

19. ТАНБИҲ

Дард аҳлининг нафаси бир ўтдирки, қаттиқ кўнгилни юмшатади ва дийдаси қаттиқ одамни йиғлатади. Куйганларнинг дами шундай елки, у манманлик хашагини соуради ва жаҳолат тупроғини супуради. Ошиқнинг вазифаси ялиниш-ёлбориш; ишқнинг далили эса — куйиш, ёнишдир. Парвонанинг одати — куймоқ-уртанмоқдир; булбулга зор-нола ва фарёддан бўлак таскин йуқдир. Кечаси ялтирайдиган қурт — ёлқин ёруғини бермайди; капалак — парвона ишини билмайди.

Байт:

Кини ўзини зўрлаган билан ошиқ буларми?
Елгон тонг ёруғи чин тонг ёруғидек буларми?⁴³

20. ТАНБИҲ

Дуст дийдорин кўришни истасанг — ошиқ бўл; бунинг уддасидан чиқмасанг, ошиқлар атрофида бўл. Агар сенда у утнинг шуъласини кўриш ҳаваси бўлса, бир учқун сен томонга юзланса басдир.

Назм:

Ишқ бир ўтдир, агар унинг шуъласидан бир учқун,
Осмон пардасига тушса, уни майин шойидек ўртайди.
Сенинг жисминг торн эса ана шу парда ипидан ҳам нозикдир,
Агар унга ушандай чақин тушса, бечора тор чидай оладими?⁴⁴

21. ТАНБИҲ

Кимки умрини мардлар хизмати учун сарфласа, умри утса ҳамки, абадий умр эгаси бўлади. Ўзингни шундайлардан узоқ тутма, бошинг кетса ҳам шу муддаони унутма. Умр — бевафодир; мардона ҳаёт — абадийдир.

Назм:

Мардлар хизматидан бўйин товлама,
Агар осмондан бошингга тош ёгса ҳам.
Гарчи у тошлар билан бошинг ёрилса-да,
Бошингдаги жароҳатлар изи саодат белгиси бўлиб қолади.⁴⁵

22. ТАНБИҲ

Ҳар ким биров билан дуст-ёр бўлса, ёки дуст-ёрлик даъвосини қилса, ўзига раво кўрмаганни унга ҳам раво кўрмаслиги керак; баъзи нарсаларни ўзига раво кўрса ҳамки, ёрига раво кўрмаслиги лозим. Кўп машаққатлардан киши руҳига алам етади, жисму жони бунга тоқат қилади. Аммо бундай машаққат дустни бошига тушишини ҳаёлига ҳам келтира олмайди. Мабодо ҳаёлига келтиргудек бўлса, даҳшатдан ҳаёти сўнади.

Қитъа:

Ёр улдирки, ўзига раво кўрмаган парсани
Ёрига ҳам раво кўрмагай.
Ўзи ёри учун ўлмоққа тайёр эса-да,
Лекин ёрини бу ишда шерик қилмагай.⁴⁶

23. ТАНБИҲ

Кўнгил бадан мулкининг подшоҳидир. Кўнгилнинг саломатлиги — баданнинг ҳам саломатлиги; унинг но-

теблиги — бунинг ҳам нотоблиги. Демак, кўнгил-бадан мулкининг эгаси, шоҳлар шоҳидир. Баданнинг соглиги ва касаллиги кўнгилнинг соглиқ ва касаллигига боғлиқ; мамлакатнинг обод ва харобалиги — шоҳнинг адолати ва зулмига боғлиқ. Подшоҳ — мамлакат баданнинг жонидир, кўнгил — бадан мулкининг султонидир.

Байт:

Мулк учун мамлакатни осойишталикда тутиб турувчи
соғлом подшоҳ керак,

Тан учун бадан мулкининг шоҳи бўлган аъзо керак.⁴⁷

24. Т А Н Б И Х

Шоҳ ҳам лутф-марҳаматли, ҳам сиёсат эгаси (қаттиқ-қўл) бўлмоғи керак. Аммо ҳар бири ўз ўрнида яхши. Шоҳга дўст билан душманни фарқ қилмоқ учун кўп мулоҳаза ва фаросат керак. Ерни ағёрдан ажратмоқ учун кўп тажриба ва зийраклик керак. Зероки, шоҳнинг сиёсатидан ҳамма хавфда ва марҳаматидан барча умидда бўлади. Шоҳ — халққа ўзини камтарин бир одам сифатида кўрсатмоғи зарурдир. Дўст ва душмanning ҳақиқий башараси кўрингунча, номуносиб ишлар содир бўлиб қолиши мумкиндир.

Байт:

Агар шоҳ ўйламасдан бирор нобоп ҳукм чиқариб қўйса,
Кучли заифлашиб, заиф эса кучли бўлиб кетиши мумкин.⁴⁸

25. Т А Н Б И Х

Беҳуда ҳукм бировни нобуд қилса, у пайтда пушаймон бўлишдан не фойда?! Ёки ўйламай, бировни олий даражага кўтарса, унинг номуносиблигини билгач, яна пастга туширса, ўз шаънига зиёнدير.

Байт:

Бунда ғоят ўйлаш вожибдир,
Токи бу хил иш риясиз бўлмағай.⁴⁹

26. Т А Н Б И Х

Подшоҳ душманга жазо берар экан, дўст ҳам ундан хавфга тушадиган бўлмаслиги; ёвга ҳам, ўз хайрихоҳлари осойишталиги бузиладиган сиёсат қўлламаслиги керак.

Байт:

Душманга жуда қаттиқ зулм қилмаслик керак,
Токи тарафдорлар ҳам умидсизликка тушиб қолмагай.⁵⁰

27. Т А Н Б И Х

Фосиқ олим — ўзига золим донишманддир; давлатманд бахил — ўз зиёнини кўзловчи нодондир. Бу икки тошфа — умри бекорга ўтказадн ва гўрга ҳасрату армон олиб кетади. Ахир, буларнинг бири — илм ўрганиш учун қанча машаққат тортди, лекни илмига амал қилмади; иккинчиси — мол-дунё йиғиш учун кўп овора бўлди-ю, шмага сарфлашни билмади.

Қитъа:

Илмига амал қилмаган олим,
Еки молига бахиллик қилган давлатманд
Юз ҳасрат ва армон билан ўлади,
Уларнинг ишлари халқ учун ибратли бўлади.⁵¹

28. Т А Н Б И Х

Ёмонларга лутфу карам қилмоқ — яхшиларга зарар ва озор бермақдир. Мушукни парвариш қилмоқ — кабутар учун офатдир. Шағол ёнини олмоқ — товуг тухумини қуритмоқдир.

Байт:

Бурини қўзи билан семиртирган,
Кийик тўдаларига раҳмсиздир.⁵²

29. Т А Н Б И Х

Илм ўрганмоқ — эътиқодни мустаҳкамлаш учундир, аммо бойлик орттирмоқ учун эмас. Саховатсиз бой — ёғинсиз булутга ўхшайди; илмига амал қилмаган олим — устига китоб ортилган эшакка ўхшайди.

Байт:

Ҳаммол қимматли юк ташиса ҳам,
Унга иш ҳақи бир-икки чақадан бошқа нафъ тегмайди.⁵³

30. Т А Н Б И Х

Бахил одам молини асраш учун қаттиқ азоб чекади. Хасадчи эса ўз ярамас феъли туфайли тинч яшай олмайди. Униси ўзига ўзи берган азобдан қийналади, Буниси эса ўз қилигидан дард чекади.

Байт:

Унисига мол сақлаш азобу уқубати,
Бунисига ярамас феъли дарду балоси.⁵⁴

31. Т А Н Б И Х

Киши ўз молидан қанча фойдаланса — ўзиники; қанча асраса — ўзганикидир. Заҳмат билан топганингни ўзингдан аяма; дўстлар билан меҳнат қилиб топганингни душманлар учун асрама.

Байт:

Мол шуки, эл ундан баҳра олгай,
Душман ундан фойдаланса, заҳардек тотсиз бўлгай.⁵⁵

32. Т А Н Б И Х

Ақлли одамлар подшоҳларнинг марҳаматига ишонч билдирмайдилар; донишманд кишилар тентакларнинг гап-сузига ишонишни уринли демайдилар. Зеро, у бири нима қилса — ихтиёри ўзидадир; тентак эса беихтиёрдир; аммо ақлли одам иккаласидан ҳам эҳтиёт бўлиши яхшидир.

Байт:

Униси ихтиёр эгаси, буниси эса ихтиёрсиз,
Иккисида ақл билан ҳикматнинг тескариси бор.⁵⁶

33. Т А Н Б И Х

Ҳар бир ташвишли иш — мол сарф этиш билан тузаладиган бўлса, шуни қил, акс ҳолда жонга хатардир. Мол сарфлаш билан қутилишни ғанимат бил, саломатликка томон юриш қил.

Қитъа:

Пуя билан зарарни қайтариш мумкин бўлса,
Бундай ишда киши суеткашлик қилиши хатодир.
Тангрини ланоҳ айлаб, айни вақтда
Бу хайрли ишни бажаришда тез суръат кўрсат!⁵⁷

34. Т А Н Б И Х

Ҳар бир ишдан фойда кутганингда, уни бажаришда қийинчиликлар ва иккаланишлар пайдо бўлса, машаққати озроқ томонига куч бер, қийинчилигидан эзилмаслик чорасини кур...

Нодон ўғитида хато бўлиши муқаррардир; душман насиҳатида алдов бўлиши шубҳасиздир. Унисидан алданма ва бунисига ўзингни алдатма.

Байт:

Ақли кўпнинг сўзига кирмоқ — яхшидир,
Лекин алданмоқ ҳам, алдамоқ ҳам яхши эмасдир.⁵⁸

35. Т А Н Б И Х

Кимки кўнгилни қаттиқ сўз билан жароҳатлар экан, унга аччиқ тил заҳарли найзадек санчилади. Кўнгилда тил найзасининг жароҳати битмас; у жароҳатга ҳеч нарса малҳамлик қилмас.

Агар бир кўнгилда тил найзасининг жароҳати бордир, фақат яхши сўз ва ширин тил унга малҳам ва роҳатдир. Мулойим сўз — ваҳшийларни улфатга айлантиради; сеҳргар — оҳанг билан афсун ўқиб, илонни инидан чиқаради.

Байт:

Ҳусн — жамоли йўқ одам ширин сўз бўлса,
Гузал ва ширин сўзи билан барчани қўлга олади.⁵⁹

36. Т А Н Б И Х

Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз. Кўп, бемаза сўзлайдиган эзма — кечалари тонг отгунча тинмай ҳурадиган итга ўхшайди. Тили ёмон одам — халқ кўнгилни жароҳатлайди, ўз бошига ҳам офат етказди. Нодоннинг ваҳшийларча бақирмоғи — эшакнинг бемаҳал ҳангра-

моги. Хушсухан одам юмшоқлик билан дустона сўз айтади; кўнгилга тушиши мумкин бўлган юз ғам — унинг сўзи билан дафъ бўлади. Сўзда ҳар қандай яхшиликнинг имкони бор, шунинг учун ҳам айтадиларки; «иафаснинг жони бор...»

Ўзи хунук, гапи бемаъни, овози ёқимсиз одам қурбақага ўхшайди. Бахт бағишловчи тоза руҳ маибаи ҳам тил; ёмонликлар келтирувчи наҳс юлдузининг чиқар жойи ҳам тил. Тилини тиёлган одам — донишманд оқил; сўзга эрк берган одам — беандиша ва пасткаш. Тил ширин ва ёқимли бўлса яхши; тил билан дил бир бўлса яна яхши. Тил билан дил — инсондаги энг яхши аъзолардир. Бўстонда — гулсафсар, гулғунча ва райҳонлар энг ёқимли гуллардир.

Одам — тили билан бошқа ҳайвонлардан имтиёзлидир. Унинг тили орқали бошқа одамлардан афзаллиги билинади. Тил — шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса — тилнинг офатидир.

Байт:

Ҳажр сўзининг даҳшати ошиқни ўлдиргани билан
Висол ҳақидаги хабар унинг жисмига яна жон бағишлайди.⁶⁰

37. ТАНБИҲ

Тил ширинлиги — кўнгилга ёқимлидир; мулоимлиги эса — фойдали. Чучук тил аччиққа айланса кўпчиликка зарари тегади; қанддан май тайёрланса ҳаром бўлади. Ширин сўз соф кўнгиллар учун асал каби тотлидир; болалар учун мулоим табиатли одам — ҳалвофуруш каби сеvimлидир.

Байт:

Яхши сўзга ким масту беҳуш бўлса,
Шарбат ичида заҳарни тотли қилади.⁶¹

38. ТАНБИҲ

Ҳар кимнингки сўзи — ёлғон, ёлғонлиги билинганча, уятга қолгон; ёлғонни чиндек гапирувчи сўз устамони — кумушга олтин қоплаб сотувчи заргар. Ёлғон-афсоналар билан уйқу келтирувчи ёлғончи — уйқуда алаҳловчи. Ёлғон гапирувчи ғафлатдадир; сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир, аммо ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир.

Ёлгон гапирш билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиғи ёмон туюлиш ўрнига, кишиларни алдагани билан фахрланади ҳам. Ёлгончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлгонни чинга ўтказса, муродига етган бўлади. Ёлгончи — ҳақ қошида гуноҳкор; халқ олдида шарманда. Бундай наҳснинг беор юзи ёмонликка ўгирилган бўлади; бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлмай.

Байт:

Ул кишини қутлуғ уйдан ташқари сурмоқ керак,
Қутлуғ уй дунёдир, демак уни ўлдирмоқ керак.⁶²

39. Т А Н Б И Ҳ

Қимки, ёлгон сўзни бировга тўнкагай, ўз қора юзини ёғга булайди. Озгина ёлгон ҳам улуғ гуноҳдир; озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир.

Байт:

Заҳарнинг миқдори оз бўлса ҳам ўлдиради.
Игнанинг учи кучсиз бўлса ҳам кўр қилади.⁶³

40. Т А Н Б И Ҳ

У ердан бу ерга гап ташувчилар элнинг гуноҳини ўз буйнига олувчилардир. Чақимчилик ҳатто чин гап бўлса ҳам кўнгилсиздир, ёлгон бўлса янада нафратлидир. Сўз етказувчининг хоҳ каттаси, хоҳ кичиги — дўзах ўтининг тутантуруғи бил.

Байт:

Қимки сўзни териб чақимчига бергай,
Ҳақ уни дўзах ўтининг тутунига солгай.⁶⁴

41. Т А Н Б И Ҳ

Шоҳлар даргоҳидан узоқ, хоқонлар базмгоҳидан йироқ бўлишлик, балки буларнинг яқинига йўламаслик яхшироқ. Булардан қоч, чунки: «тоқатдан ташқари ишдан қочмоқ керак» дейдилар.

Қимки, кўнглига нима келса қила олса, ўз ихтиёри билан унга яқин борган одам ўзини ўзи балога дучор этади.

Шоҳларнинг раъйи келса, айбни топиш — ҳунардир; ҳар бир маъқул иш — улар қошида гуноҳдан баттар; бундай зот хизматини ўз ихтиёри билан қилмоқчи бўлган одам — тентақ эшак. Қиши фойдаланиш учун шер асрайман дейдими? Яхши хосиятга эга бўлиш умидида заҳар ичадими? Подшоҳлар хизматини қилиш учун жасорат кўрсатмоқ — ўз ҳаётининг ипини ўз қули билан узмоқ ва ичиш учун заҳар тиламоқдир. Уларга яқин бўлишни истамоқ ўз ўлими учун бало тигини раво кўрмоқдир. Уларнинг кулишлари чақмоққа ўхшайди. Ёруғлиги эътиборсиз бўлган чақмоқ куйдирганда гавдадан асар қолдирмайди:

Қитъа:

Чақмоқ ёруғлиги осмондан ергача этади,
Икки сўз айтгунча давом этади.
Аммо қаттиқ ё юмшоқ ерга тушса,
Уни барбод қилмагунча тинмайди.⁶⁵

42. ТАНБИҲ

Шоҳларнинг кайфиятини ва хулқини ўрганган донишмандлар уларни ўтга ўхшатибдилар. Ўт одамга узоқроқдан наф етказадим, ундан фойдаланиш учун четроқда бўлмоқ яхшидир. Гулхан утига четроқдан туриб исинган маъқул; ичига тушганни дарҳол куйдиради. Ақлли одамнинг унинг яқинида бўлиши тўғри эмас ва ундай балодан ҳазар қилмоқ лозим.

Байт:

Ўтда исинмоқ бўлсанг, аввал ҳовуч оч,
Куйдиришини англасанг кейин қоч!⁶⁶

43. ТАНБИҲ

Ёлғончи одам — унутувчи; у андиша ва эҳтиётдан четда турувчи. Ҳар кимнинг сўзи чин бўлмаса, ростгўйлар кўнглига у сўз қабул бўлмас. Ёлғончи ўзининг ёлғон сўзига бир-икки марта ишонтиради, кейин нима қилади? Ёлғончилиги маълум бўлгач, у расво бўлади, унинг сўзига халқ ишончи йўқолади. Кўнгил хазинасининг қулфи — тил; у хазинанинг калитини — сўз бил.

Байт:

Қўнгулнинг қолати сўзлаганда билинади.

Унинг хазинасида инжу борми ёки садаф майдаси — дарҳол кўрилади.⁶⁷

44. Т А Н Б И Х

Чин сўз — мўътабар; яхши сўз қисқа — мухтасар. Қўп сўзловчи — зериктирувчи; қайта-қайта гапирувчи — ақлдан озган. Айб изловчи — айбли; киши айбини гапирувчи — ўзига ёмонлик соғинувчи. Тўғрилиқ билан қаровчи — покиза назарли; кишиларнинг яхши томонларини кўрувчи — тўғри назарли. Қимнинг миясида иллат бўлса — сўзида мантиқ бўлмайди. Мияси соғлом бўлса, гап-сўзи ёқимли ва хатосиз бўлади. Сўзи ҳисобсиз — ўзи хисобсиз. Сўзида паришонлик — ўзида пушаймонлик. Агар сўз гузаллик зийнати билан безалмаган бўлса — унга чинлик беаги етарлидир! Ёлғончининг гапи қанчалик чиройли бўлса, шунчалик кабиҳдир. Чин сўз қанчалик бетакаллуф бўлмасин, сўзловчи учун таассуф йўқдир. Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёнсиз; садаф хунук бўлса ҳам инжу учун нуқсонсиз.

Ёлғон сўз шеърдан бошқа ерда номақбул ва ёлғонни айтувчи ақлсиздир.

Байт:

Сўз ичда номақбул бўлган ёлеон,

Шеърга тизилганда донога ҳам мақбул бўлади.⁶⁸

45. Т А Н Б И Х

Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради; қаёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Бу бир бечорадир — юк ташувчи, ўтин-чўп ташувчи, балки галла ҳам ташувчи.

Нодон — юқоридаги сифатлардан холи; зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш; хаёлида юз хил беҳуда ташвиш. Нодоннинг барча бемаъни иши ўзига маъқул; барча ёмон феъли ўзига мақбул. Унинг кўнглида одамларга юз хил озор бериш хаёли. У жоҳиллигидан халққа минг зарар етказишни ўйлайди.

Эшак ҳанграшидан қулоққа озордир, бундан бўлак не айби бордир? Эшак тегирмондан уйингга ун келтиради; уни пишириш учун даладан ўтин келтиради. Эшакнинг меҳнатлари миннатсиз, унинг азоблари қулфатсиз.

Нодонни эшак десанг, хафа бўлади; эшакка яхши-ёмон баравар.

Байт:

У бирида бунча хувар, бу бирида бунча айб,
Қайси бири яхшилиги ақллиларга аён.⁶⁹

46. Т А Н Б И Ҳ

Ёмон қилиқли одам — бадфеъл; аччиғи тез — бир балога гирифтор бир офатга мубтало бадбашарадир. Булар қаён борса — балодан қутилмас; ҳар ерга қочса ҳам офатдан халос бўлмас. Ёмон қилиқ ғолиб душман-дир ва қаҳрли ёвдир, ёмон қилиқли киши эса доим унга мағлуб ва вужуди ундан мажруҳ.

47. Т А Н Б И Ҳ

Очиқ чехрали одам — иккиюзламачиликдек нуқсондан йироқ бўлади... Очиқ юзидан халойиққа хурсандлик; чучук сўзидан эл-юртга хуррамлик. Одабийлик билан кўнгилларга севимли; инсонийлик билан жонларга ёқимли. Ундан дуст-душман хотиржам. Бундай киши умридан барака топгай.

Маснавий:

Юзидан кўнгилларга шодлик ва хурсандлик келади,
Сўз баданлардан хасталикни аритади.
Очиқ чехраси тоза гулдан нишона,
Сўзларига булбул ўз жонини фидо қилади.⁷⁰

48. Т А Н Б И Ҳ

Душман алдовига учма; маддоҳ хушомадини чин дема. Душманнинг ғарази ўз ёмон ниятига етмоқдир; мақтовчининг мақсади — хорлик билан сендан инъом олмақдир. Агар иккаласига илтифот қилмасанг ва қабул қилишни лозим билмасанг, бири ўз мақсадининг ижросидан тўхтайдди ва тадбири мужмал бўлади ва иккинчи-

сининг мақтовни ҳажвга айланади.

Маснавий:

Унисининг ғарази — ўз муддаоси,
Бунисининг қасди — инъом илтимоси.
Агар сендан улар қаноатланмаса,
Бирн душман бўлади, бириси эса ҳажв қилади.⁷¹

49. Т А Н Б И Х

Нохуш хабарни чин бўлса ҳам дўстингга етказма;
бировдан айб кўрсанг юзига солма. Қўявер, ўша чин хабарни душман етказсин ва сен сабр қил, у айб можаросини душмани қилсин.

Шеър:

Бировга кўнгилсизлик етадиган сўзни
Ошкор қилишлик сенга лозим эмас.
Қўявер, уни душмани билдирсин,
Адоват қилмоқлик — душман ҳунари.⁷²

50. Т А Н Б И Х

Ақлли одам ёлғон гапирмас; аммо, барча рост гапни айтавериш ҳам тўғри эмас. Бировнинг кўзи ғилай — ногирондир; аммо, бунга у айбдор эмасдир... Бировни ноҳақ ҳижолатга солмоқ — ўз нодонлигини изҳор қилмоқ ва бир кўнгилни оғритмоқдир. Бу каби кишини хафа қиладиган чин сўздан кўра зарурат юзасидан — ўрни билан гапирилган ёлғон яхшироқдир.

Байт:

Ёлғон агар тасалли, таскин берса,
Даҳшатли чиндан азизроқ бил.⁷³

51. Т А Н Б И Х

Шоирлар ёмон шеърни ўз истеъдоди фарзандидек яхши кўргани каби одам боласи ўз хатосини ҳам маъқул кўради ва ёмон фарзандини ҳам одобли деб билади. Бу иккаласи — инсон табиатига хос хислатдир. Иккаласи ҳам унинг ўзи яратган нарса бўлгани учун, яхши-ёмон бўлишидан қатъи назар, ўз назарида чиройлик.

Оқил одам бу хислатни одат қилмайди... Ёмонни яхши деб, яхшини ёмон демайди.

Маснавий:

Ёмон — яхшини ҳақдан деб англа,
Ёмонни ёмон, яхшини яхши бил.
Ёмонни агар яхши деб уйласанг,
Яхшини ёмон дегандек ёмондир.⁷⁴

52. Т А Н Б И Ҳ

Қаноат — эҳтиёжсизлик негизидир, иззат ва шараф тантанасидир. Қаноатли камбағал — давлатманддир; унинг шоҳу гадога иши тушмайди.

Тамаъ — хорликка сабаб; тамаъгир бой — хор ва тубан. Қимки тамаъ билан бирор нарсани олиши мумкин бўлсаю, лекин олмаса бу тамаъ йўқлиги бўлиб, ҳар қандай саховатдан қолишмайди. Бу хил сахийлар — олижанобу тамаъ аҳли эса — хасису нокаслардир.

Байт:

Хорликларнинг бошланиши тамаъдандир, билгил.
Ҳамиша «қаноатли — азиздир», билгил.⁷⁵

53. Т А Н Б И Ҳ

Тез қўлга кирган бойлик — узоққа бормас; мақтаган билан ҳеч нарсанинг баҳоси ортмас. Бир хумдондан мингта сопол идиш чиқар, қиймати бир тангадан ортиқ бўлмас, кунда юзтаси синса ҳам биров ачинмас.

Чинни идишнинг қиймати — уни тайёрлашдаги қийинчилигига яраша баланддир; уни асрашда ҳам қийматига яраша аҳамият берилади. Қиймати ознинг ҳурмати оз.

Байт:

Қайси нарса оз бўлса, унинг қиймати баланд бўлади,
Унинг қийматига яраша ҳурмати ҳам ортади.⁷⁶

54. Т А Н Б И Ҳ

Сабр билан кўп мушкул ишлар осон кўчади. Ишда шошган кўп тойилади; кўп тойилган кўп йиқилади.

Ишда ошиқмоқ — ёш болалар иши; сабр билан иш қилмоқ тажрибали, ёши катта одамлар ишидир.

Байт:

Кимки ошиқмоқни хаёл қилмасёй,
Япроқни ипак қилади, чечак баргидан бол олади.⁷⁷

55. ТАНБИҲ

Баъзи разил ва тубан кишилар, аҳмоқона ҳазил-мутойиба қиладилар; кулдирмоқ учун товон қитиқлайдилар. Енгилтак аёл кўрганини кўрсатиб берганидек, баъзи ахлоқсиз кулдириш учун бировларни тақлид қиладилар.

Ҳазил агар одамнинг шахсиятига тегса — одобсизликдир, бундан яхшилар ор қиладилар.

Ҳазил-мутойиба бир оз кўнгилни хушламоқ учун, шодлик ва хурсандлик учун бўлса ёқимлидир. Агар ҳазилда қўпол сўзлар бўлмаса, ундан ҳеч ким ҳижолат, озор чекмайди. Беозор ҳазил зарифликдир, аммо ундан утса ақлсизликдир.

Байт:

Ҳазил табиатни очади, агар у уткир ҳамда нозик фикр билан
безалган бўлса,

Бордию қўпол бемаъниликка етса, одам оғизга олиб нима қилади.⁷⁸

56. ТАНБИҲ

Май ичиш — ҳақ ҳукми билан ман этилган, ҳар ҳолда уни тарк қилиш яхши. Ошкора ва кўп ичмоқ — нотўғри; шарти — махфий ва оз ичмоқдир. Оз ичиш ҳикматга мувофиқ; махфий ичиш — ақлли кишилар хислати. Меъёрда ичиш — тани соғ одамларга жушқинлик бахш этади; муттасил ичиш — саломатлик кемиради.

Ичкилик «ярамасликлар онасидир», унга берилишга шу хислати боисдир. Қаттиқ ичувчи ичкиликка мағлуброқ; унинг ҳар қанча ёмонлиги кўриниб турса ҳам ичувчига севимлироқ.

Бадмаст одам учун сурункасига ичишдан не фойда? Одамийликни йўқотиш учун қадаҳ-қадаҳ заҳар ичиш қандай қоида? Ҳар қултумдан сўнг бадмастларнинг қиладиган хиргойилари телба итлар акиллашидан нишона. Мастлар орасида бўлган ҳушёр — ҳушёрлар орасидаги маст билан баравар. Ҳаммага кўрсатиб — ошкора ибодат қилиш манъ этилган. Модомики шундай экан, ошкора гуноҳ қилиш мутлақо ярамайди.

тўн билан ҳам гўзал; гул ямоқ чопони билан ҳам севимли. Зухал* баланд осмонда тургани билан шарқ қуёши бўлолмас; дев жаннат либосларини кийгани билан пари бўлолмас. Кампир — ҳарам нозанини бўлармиди. Сирглон Хутан оҳуси бўлармиди. Қари аҳлоқсиз юзу кошларини гулгуна, ўсма, сурмалар билан қанча бўямасин, қизил, кўк нақшлари бор бузуқ маишатхонанинг бузуқ равоқига ўхшайди. Хужайин, ўз хотини бўла туриб, чўри хотинга айланишса, хотинининг иффатли этагини қул булғайди.

Байт:

Агар одамда ўз шаънига лойиқ сифатлар бўлмаса,
Ўзига ўхшагандан бирор ҳаракатлар содир бўлса айб
қилмасин.⁸²

79. Т А Н Б И Х

Нодонга ҳар гапни айтманг, у сўз ташувчидир; кўп гаплари пойма-пойдир; ёлғондир. Оз гапи — гўё насиҳат; асли, гапирмагани маслаҳат. Унинг мақсади одамларнинг айбини фош қилмоқ, ўзига ишончни расво қилса, шу хилда ўзининг ҳам айбини ошкор қилган бўлади.

Байт:

Эл айбини айтиш учун кимки сўз очса,
Билки, ўз айбини фош айлагани тил узатмоқда.⁸³

80. Т А Н Б И Х

Илм ўқиб, унга амал қилмаган — ерни ҳайдаб, уруғ сепмаганга ёки уруғ сепиб, ҳосилдан баҳра олмаганга ўхшайди.

Байт:

Ким илм ўқиб дуруст амал қилмади,
У уруғ сочиб ҳосил ола билмади.⁸⁴

---

* Зухал — Сатури сайёраси.

81. Т А Н Б И Х

Мастнинг сўзига ҳикматга зид жавоб бериш — ақлли одамнинг иши эмас; эси бор одам телба кишининг имошорасига ҳам ақл талабидан ташқари бирон сўз демас.

Маснавий:

Кишига ҳар қанча мушкуллик юзланса,
Ҳикмат билан ақл уни ҳал қилади.
Кесак отганга ким мушт кўтарса,
Тунини йиртиб, соқолини юлади.⁸⁵

82. Т А Н Б И Х

Шафқатли насиҳатгуй гапини тингламаганининг жазоси афсусланмоқ ва узини койинмоқдир.

Байт:

Ақлли киши насиҳатини аччиқ деган,
Кейин пушаймон ейди, лекин фойдасиз бўлади.⁸⁶

83. Т А Н Б И Х

Ҳунарманд олдида беҳунарнинг қули тебрапмас, айбни эса устага қуяр. Итолғуга* туғдорининг** кучи етмаса, ахлати билан уни булғатар.

Байт:

Ожиз агар душманидан енгилса,
Унинг бетига туфуради.⁸⁷

84. Т А Н Б И Х

Сайёднинг балиққа қармоқ ташлаши — нафс муддаоси учун; балиқнинг қармоққа илинмоғи ҳам худди шу бало учун.

Байт:

Овчи ва овга нафс балоси тузоқ бўлди.
Иуқса у овчию бу унга ов булармиди.⁸⁸

* Базғалдоққа ухшаш овчи қуш.

** Туғдори — туғадоқ (тувадоғ) номли қуш. Уни овчилар илбусун (илвасин) деган парранда қаторида ов қиладилар.

85. Т А Н Б И Ҳ

Оз гапирмоқ — ҳикматга сабаб; оз емоқ — соғлиққа сабаб. Оғзига келганни демоқ — нодоннинг иши ва олдига келганни емоқ — ҳайвоннинг иши.

Байт:

Кўп демак бирла бўлмагил нодон,
Кўп емак бирла бўлмагил ҳайвон.

86. Т А Н Б И Ҳ

Зур душманинг мағлуб бўлса — шодланма; унинг ишидан гофил бўлма. Уни жазолашда сабрли бўлиш, муомалада эҳтиёткорлик лозимдир.

Байт:

Душманинг шум ияти хавф солмаси десанг,
Шундай ҳаракат қилки, ҳеч ким сенга
душман бўлмасин⁸⁸.

87. Т А Н Б И Ҳ

Олим киши бир жоҳилни қаршисига ўтқазиб, уни мулзам қилишни истаса, бу олимнинг ўзи учун ҳақоратдир. Олим, аввало, ўз илмининг даража ва салмоғини асраши керак, гавҳарни синаб кўриш учун тошга урмаслиги лозим.

Байт:

Ҳар кимки, тошга йирик ишжун урса,
Хирадманд қайси бири қайсисинини
синдиришини биледи.⁸⁹

88. Т А Н Б И Ҳ

Гавҳар балчиққа тушгани билан — қиймати камаймас; эшакмунчоқни тошга таққан билан феруза ўрнини тутмас ва ҳеч ким унинг баҳоси пастлигини унутмас.

Қитъа:

Қиз агар хунук бўлса,
Безак билан чиройли бўлмайди.

Хужра ҳар қанча қоронғи бўлса ҳам —
Шамъ унда равшанроқ ёнади.⁹¹

89. Т А Н Б И Ҳ

Қобилиятли одамни тарбия қилмаслик — зулмкорлик ва ноқобил одамга тарбия хайфдир. Унисини тарбиянгни аяб нобуд қилма, бунисига тарбиятингни зоеъ қилма.

Қитъа:

Қобилиятлига тарбият гавҳардек қимматли,
У нажосатга тушса топган тозалаб ювади.
Агар итузумга май аралаштириб сув берса,
Бундай парвариш уни ток қила оладими.⁹²

90. Т А Н Б И Ҳ

Ҳазил қилаверишдан ҳурматсизлик ортади; ҳазилнинг охири жанжалга олиб келади. Кўп ҳазиллашиш — номус ва ҳаё пардасини чок этади; адаб ва ҳурмат эгаларини бебурд ва беобрў қилади. Қўлингдан келганча таъзим ва адаб биносини йиқитма; ҳаё ва ҳурмат пардасидан ташқари чиқма!

Рубоий:

Ҳаё билан адаб эътиқоддан нишондир.
Ҳурмат билан таъзим — саодатга сабаб.
Ҳаёли ва адабли деб танилганлар
Мақсудига кеч етишса, таажжубланиш жопиздир.

91. Т А Н Б И Ҳ

Фосиқ — ахлоқсиз одам — ҳамма миллатда ҳам нодон, хусусан, дили пок кишилар ўртасида янада нодонроқдир. Фосиқ — ҳамма соҳада ёмон; хусусан, тақводорликда — руҳоний қиёфасида жуда ҳам ёмон.

Қайси халқнинг ўртасига кирсанг, ўзингни, ўшаларга мосла; қандай бўлсанг, ўзингни шундай асра.

Маснавий:

Ҳаё ва адаб билан ҳаёт кечиргил,
Яна таъзим ва ҳурмат бажо қил,
Қайси эл ёри бўлсанг, ўшалардай бўл,
Қандай бўлсанг, шундай йўлда юр.⁹⁴

92. Т А Н Б И Х

Хато қилмоқ — одамга хос хусусиятдир. Хатосини англаб, огоҳ тортган саодат эгасидир. Ўз хатосини эътироф этган одам — бу хатодан халос бўла олади. Кимки, хатосини буйлига олмай, беҳуда далил келтириб алжирай берса, гуноҳи янада ортади. Хато қилган ўзини қанчалик лоф уриб оқласа, хатоси шунчалик рўйирост кўринади. Унинг устига кибрланиб тортишув олиб борса, халқ орасида баттароқ расво бўлади.

Маснавий:

Хатога қарши чора нимадир?
Сўзсиз ўз хатосига очиқ иқроп бўлишдир.
Агар хатосига далил келтираверса,
Тўғри бўлса ҳам хатони икки баравар оширади.⁹⁵

93. Т А Н Б И Х

Ҳар бир давлатманд тириклигида хайр-эҳсон қилиб одамларни хурсанд қилмаган экан, ўлганидаў кейин уни ҳеч ким дуо билан ёд этмайди. Эҳсон — тирикликда яхши ном қолдирмоқдир...

Қитъа:

Агар инсонда барча гузал фазилатлар
Жам бўлса, уларнинг отини эҳсон деб атайдилар.
Шулардан бири сахийлик, бири эса мурувватдир,
Булар бўлмаган инсон инсон эмасдир.⁹⁶

94. Т А Н Б И Х

Бахил бугун топганини асраб қўйса, эртага унинг қабри бугунги рўзгоридек қоронғи бўлади...

Юмшоқ кўнгилли ва ҳаёли одам ҳамма жойда азиздир, катталар назарида янада қадрлироқ. Ёмонлик ва ырамасликни ким қилибдики, жазосини тортди, яхшилик ва тўғрилиқ уруғини ким экибди, ҳосилини терибди.

Байт:

Яхшилик уруғини соч, деҳқонга айтиладиган сўз шу:
Ҳар нимаки бугун экдинг, шунинг ҳосилига кўз тут.⁹⁷

95. ТАНБИҲ

Қариялар муҳтожликка тушиб қолса, касб-ҳунар қила олмаса ва тилашга тили бормаса, уларга раҳм-шафқат қилишга шошил ва қўлингдан келганча эҳсон қил. Лекин, камбағал йиғит кетмон чопа олса, ўтин ташимоқни уддаласа, унга эҳсон қилмоқ — исроф қилмоқдир.

96. ТАНБИҲ

Билмаганни сўраб ўрганган — олим; орланиб сўрамаган — ўзига золим. Оз-оз ўрганиб — доно булур; қатра-қатра йиғилиб — дарё булур. Ўрганишдан қочган — дангаса; ўрганишдан қочиш учун юзига важ-баҳона эшигини очган — иш ёқмас; заҳмат чекиб илм ўрганган — донишманд.

Байт:

Илмдан четда қолган одам халқ орасидаги қайсар жоҳил,
Ўрганишга қаттиқ киришган — жаҳон алломаси.⁹⁸

97. ТАНБИҲ

Тинч ва хотиржамлик билан ичилган ёвгон умоч, хи-жолат ва машаққат билан ейилган қандли кулчадан яхшироқ. Эски чопон билан бемалол тупроқда ўтирмақ — зарбафт тўн кийиб биров олдида тик тургандан яхшироқ.

Қитъа:

Ўзидек бир кимсага қарам бўлиб,
Шодлик билан атлас-кимхоб устида утиргандан
Барча қийновлардан хотирни жам қилиб,
Камбағаллик буйраси устида ўтиришлик куп ортиқдир.⁹⁹

98. ТАНБИҲ

Одам — дунёларга тенг шараф эгасидир. Ит эса — жирканч махлуқдир. Аммо яхшиликни билмайдиган бевафо одам — яхшиликни унутмайдиган, вафодор итдан пастдир. Вафодор қутир ит — вафосиз гузал, барно йиғитдан яхшироқдир.

Қитъа:

Бевафо, яхшиликни билмайдиган одамдан йироқ бўлишга интил,
Чунки улардан ҳеч қачон жабру жафодан бошқа нарса келмайди.
Итга жону кўнгил билан боғланиш мумкин,
Агар яхшиликни билувчи ва вафодор бўлса.¹⁰⁰

99. Т А Н Б И Ҳ

Нафс балосига учраган одамнинг ейнишдан бошқа ҳу-
нари йўқ; худбин одам гап сотишдан бўлакка ярамайди.
У бири ҳаром овқатдан роҳатланади; бу бири эса донм
ўзини мақтаб ором олади.

Маснавий:

У бири луқма овқат ва насиба сўзини
Гапиравериб ўзини овутади. 5,5
Буниси эса ўз қилиқларини мақтай бериб,
Базм ва йиғинларни тўлдиради.¹⁰¹

100. Т А Н Б И Ҳ

Ақлли одам эл хатосини кўриб, хулоса чиқаради ва
тўғри йўлни танлайди. Буни у хатосини бошқалар сези-
шидан ва юзига солишидан олдин қилади.

Қитъа:

Оқил бошқаларда хато кўрса ўзини тортади,
Ўзини тўғри йўл сари мойил қилади.
Унинг хатосига эл эътироз билдириб,
Юзига қараб айбини айтишига ўрин қолдирмайди.¹⁰²

101. Т А Н Б И Ҳ

Ешлик кунлари тўғрисида

Йигитлик — умр гулшанининг баҳоридир ва ҳаёт оқ-
шомининг тонгидир. Бу бири туфайли ишрат гуллари
очилади; у бири сабабли завқ ва шодлик уйлари ёриша-
ди. Инсоннинг гўзаллиги ундан; башар авлодининг қуд-
рати ундан. Асабу томирларга қувват ҳам; қўл-оёқ ва
аъзойи баданга саломатлик ҳам ундан. Кўнгилга ишқ
туғёнининг тушиши ҳам, шўх гўзалларга мойилликнинг
пайдо бўлиши ҳам ундан. Йигитларнинг ўз-ҳусни жамо-

лига мағрурлиги, ўша навқиронлик туфайли, қариларнинг эса кўз ёш тўкиб, ёлборувчан бўлиб қолиши ундан маҳрум бўлгани туфайли. Кўз уйи машъали ундан равшан; юз боғи анжумани ундан гулшан. Гузаллар ҳусни ва истиғносиға сабаб ҳам у; ошиқларга ишқ балосининг жабру жафоси боиси ҳам у. Зўравонлар бошида мамлакатларни босиб олиш иштиёқи ҳам ундан, кучсизларнинг диёрини тарк этиб, ғариблик ихтиёр этиши ҳам ундан...

Рубоий:

Дўстлар, йигитлик чоғини ғанимат тутинг.

Қарилик азобидан огоҳ бўлинг.

Адоват ва хусумат йўлига тушманг.

Ишқилиб, бир неча кун ўзингизни овутинг.¹⁰³

102. Т А Н Б И Х

Қарилик тўғрисида

Қарилик ёшлик майиға хуморликдир, йигитликдаги соғломликни ҳасрат-ла қумсашликдир. Қарилик кунлари шод юрган одамларни ношод этади; киши қаддини букчайтириб, умр билан хайр-хўш қилади. Кўнгилдаги ҳавас-орзулар шохи синади; балки барча тараддуд ва ҳаракатлардан кўнгил тинади. Юқори мартаба хаёли бошдан чиқади; ҳасрат ва надомат ёшининг сели бадан қасри деворини йиқади. Номуродликлар зиндони — будир; ноумидликлар харобаси будир.

Қад эгилиши — тупроққа қараб кетишга далилдир; жононлардан нафратланиш — бу айтилганларга исботдир. Қўлларнинг титраши — умрнинг охириги майини ичишга хуморликдандир; кўздан ёш оқиши — ҳаётга мотам тутиш ваҳидандир. Эслаш ўрнини унутиш эгаллайди; ўрганмоқни унутиб, балки унутмоқни ҳам унутади. Баданда саломатликдан асар қолмайди; ақл-хўшдан ҳам дарак қолмайди. Қариларнинг паришонлигига, уларнинг ҳилвираб боришини болалар масхаралайди. Йигитлар ҳайрат билан қарайди. Қариларнинг ҳар мўйида бир касал, вужудида минг иллат кўриниб туради.

Хотин, бола-чақалари парвариш қилишдан толиқади, хизматчи ва малайлари қарашдан зерикади. Турли-туман иллат бадани уйида жамъ бўлади; касали кўплигидан тириклик жонига тегади.

Хизматидагиларнинг сўзга кирмаслигидан турмуши ночор; қарамоғидагиларнинг бебошлигидан тирикчилиги

аччиқ. Оғзининг сўлакайи сўзи мазасини қочиради: дардининг оғирлигидан яқинлари оғзига сув томизади. Лаблари бир-бирига қовушмай, ўз ҳолича кулиб; оғзи қутгачасидан тишлари тўкилади. Саломатлик умиди кўнглидан йироқ; бундай тирикликдан юз қатла улган яхшироқ.

Рубой:

Йигитлик кетдию қарилик чўзилди,
Дам совиди, яъни қонда иссиқлик қолмади.
Ҳаёт шарбатн оғизга аччиқ туйилди,
Бу хил оғир ҳаётдан кўра ўлим яхши.¹⁰⁴

Рубой:

Афсуски, йигитлик умри кетди,
Танга қариликда кучсизлик юзланди.
Агар юз йил даврон сурса ҳам,
Ўлимдан омонлик топмагач не қиларди.¹⁰⁵

103. Т А Н Б И Х

Сафарнинг фойдалари турғисиди

Турғун ер қайда-ю, айланувчи осмон қайда? Бир жойда турган тупроқ қайдаю, сайр этиб юрувчи юлдуз қайда? Бири қимирламай тургани учун кишилар оёғи остида пояндоз бўлди; иккинчиси эса, ҳаракатда бўлгани туйфайли, юксакларнинг юксаги бўлди.

Азоб ва машаққат тавозеъ ва адабнинг негизидир. Сафар эса ранж-машаққатга сабабдир. Сафар — эритувчи ва куйдирувчи кўрадир. У эриш-куйиш эса эр кишининг вужуд олтинини тоблаб хом гилдан тозаловчидир.

Сафар — айрилиққа учраганларни мақсадига етказувчи ва маҳрумларни мурод уйига олиб кирувчидир. Сафар — хом одамларни пиширувчи ва таомларни сингдирувчидир. Сафар кишиларни олам ажойиботларидан баҳраманд қилади, ғаройиботлар дунёсидан хабардор қилади.

Азиз кишиларнинг мозорларини зиёрат қилиш файзига мушарраф ва мукаррам бўлмоқ ҳам сафардан; файзли, улуғ зотлар хизматида иззат ва ҳурмат топмоқ ҳам сафардан. Йўловчининг юришига қувват берувчи ҳам сафар ва кўнглига ҳар томонга бориш завқини солувчи ҳам сафар. Мусофирни турли жой ва манзиллар билан таништирувчи ҳам у; дунёни кезиш йўлига солувчи ҳам

у. Иссиқ-совуқда жонга ором берувчи ҳам у; аччиқ-чулукдан кўнгилни огоҳлантирувчи ҳам у.

Сафар водийсида мусофирнинг оёғига кўп дарду ба-ло тиканлари санчилади, лекин, ҳар қадалган тикандан бир мақсад гули очилади. Йул машаққати зарбидан ки-шининг аъзойи бадани қақшайди; вужуди йўловчилар оёғи билан топталади ва ҳар аъзоси у оёқлар остида ушалади. Аммо, кўнгилнинг вайронлиги тузалади ва ру-ҳи кўзгуси равшан тортиб, жило топади.

Ҳар ўлканинг гўзаллиги, ҳар манзилнинг осойишта-лигини сафарда юрувчилардан сўра ва мусофирлардан эшит. Сафар қилмаган ором олиш фароғатини қайдан билсин? Мусофирлик азобини чекмаган ватандаги ҳаёт-нинг қадрини қайдан англасин? Оқмайдиган денгиз су-вини ичса бўладими? Оқар дарёнинг зилол сувларидан ичишни тарк этса бўладими?

Одам учун доим ҳаракатда бўлиш — ҳаётликдан асар-дир; жонсиз мавжудотлар — тириклик нишонасидан бе-хабардир...

104. Т А Н Б И Қ

Одамнинг яхшиси — ёмон нарсалардан сақланувчи, пок бўлгай ва ҳақ сўзни айтишда ҳеч нарсадан қўрқма-гай, хавфга тушмагай. Ўзи пок, кўзи покни инсон деса бўлур...

105. Т А Н Б И Қ

Яхши одамдан ёмонлар ҳам ёмонлик кутмас; яхши одам ёмонлардан ҳам яхшилиқни аямас.

Яхшилиқ қила олмасанг — ёмонлик ҳам қилма. Ях-шилиқни ёмонликдан яхшироқ деб билмасанг, ёмонроқ деб ҳам билма. Яхшилиқ қилишни билмасанг, яхшилар-га қўшил; яхшилиқ атрофида айлана олмасанг, яхшилар атрофида айлан.

106. Т А Н Б И Қ

Шум ахлоқсизликка берилиб, ўзингни яхшилар сафи-дан чиқазма ва ёмонлар орасига қўшилма. Бу шум ақл-га килоф бўлса ҳам, нафс учун севимлидир. Агарчи у ҳақ йўлида ғамли бўлса ҳам, шайтон йўлида марғубдир.

107. Т А Н Б И Х

Майнинг бир неча қултумини баданингга киритиб, ундай бир-икки қатрани чиқазиб ташлама. У қултум ташвиши билан роҳатингдай айрилиб, у қатранинг ҳуружидан бало дарёсига ботма. У қултум дин ва имоннинг уйини йиқувчи бало селобидир. У қатра ранж-кулфатдирки, у билан ҳаётинг нақди — жонинг чиқар. Ахир, баданинг қутичасидан қатра-қатра дурларни тукиш билан, у қутини гавҳардан бушатасан, жисм шишасига у қултумлар учун йул очасан. Бу билан нафсу ҳаво қурбони буласан. У қултум фасодга ухшаган бир моддадирки, уни танингга яқинлатма: у қатра ҳаёт нақдидирки, ундай воз кечма. Май ичиш билан шайтоннинг истагини юзага чиқазган буласан... Май ичмоқ — жигар қонин ичмоқдир; май ичиш билан заҳар ютма; жонинг нақдинасини сочиш билан наслинг тухумини қуритма!

108. Т А Н Б И Х

Дардлик кунгил — шуълалик чирог: ёшлик кўз — сувли булоқ. Туяқушга юк ортиб кучса булмас, чодир қаноти очиб учса булмас. Ут иши — қовурмоқ; ел иши — совурмоқ. Сувнинг мазаси муз билан: ошнинг мазаси — туз билан; одам яхшилиги суз билан. Сиҳат тиласанг — кўп ема; иззат тиласанг — кўп дема. Хотин билан мақтанма, хайр-эҳсонга ишонма. Яхши либос танга оройиш; яхши уртоқ — жонга осойиш. Тамаъгирдан яхшилик кутма; гадойдан чақа тилама. Бахилнинг омонат асраши ажабланарли; сахийдан хиёнат кутиш ажабланарли. Чақмоқ кумушини йиғиб бўлмас; ёмғир ипини тугиб бўлмас. Телба қулоғига панд — қуюй оёғига банд.

109. Т А Н Б И Х

Беҳаё — дустликка ярамас; нопоқ — сирдошликка ярамас... Эрнинг қилиғи — сутнинг илиғи. Ясанчоқ эркак — мард эмас; капалак — парвона булмас. Дуст жабридан — инграма; душман зулмидан — зорланма.

110. Т А Н Б И Х

Бой водонинг нима дейиши, тилла пашшанинг нима ейиши маълум. Фосиқдан ҳаё тилама; золимдан вафо. Очйқ чехра билан қилинган марҳамат — саховат устига саховат. Ҳалоллик билан қилинмаган иш яхши бўл-

мас; ип калаваси ҳасса бўлмас. Шоҳларга хизмати ёққаннинг хавфи кўпроқдир. Ишқсиз — кесак; дардсиз — эшак. Қаноатли—ноёб донишманд, қаноат—туганмас хавина. Элга қўшилган оройиш топади. Ҳар югурган етишмас; ҳар айрилган қовушмас. Бидъатчи ўз динидан узоқда; ҳасадчи ўз феълидан азобда. Душман ҳар қанча кичик бўлса ҳам кўнгилни нотинч қилади; хас ҳар қанча майда бўлса ҳам кўзга азоб беради. Ер ободонлиги — элдан; сув мавжланиши — елдан. Ёш боланинг иши ҳеч нима бўлмас; писта пучоғи кема бўлмас...

111. Т А Н Б И Ҳ

Яхши бўл ё ёмон бўл; иккаласи бўламан деганнинг ўзи — ёмон. Ёмон билан яхшининг орасида фарқ кўпдир; икки кеманинг бошини ушлаган фарқдир... Кимлар билан бўлсанг — шулардексан. Улар ёмон бўлса — сен ҳам ёмон; улар яхши бўлса сен ҳам яхшисан. Демак, яхшилар этагини тутган яхшироқдир, ва хавф-хатардан йироқдир... Кўпгина қобилиятли кишилар яхшилардан айрилди, ёмонлар суҳбати уларни нобуд қилди...

Ёмондан яхшилик кутмоқ — беҳуда хаёлдир; итдан кийикка, мушукдан кабутарга раҳм-шавқат бўлиши маҳолдир.

112. Т А Н Б И Ҳ

Нодон дўстни дўст сонига киритма; ақл шамини унинг беҳуда афсонаси ели билан ўчирма. Кўпгина гўдаклар яхши кўрганларидан оталарининг соқолларидан тортиб, мўйлабларини юлибдилар ва жойнамози устида адабсизлик қилиб намозига халал берибдилар. Кўпгина маст одамлар улуғ кишиларнинг оёғини ўпмоқ учун эгилибдилар ва беихтиёр қусиб, пок одамларнинг этагини ифлос қилибдилар. Ақлли душмандан фойда имкони бор, лекин, нодон дўстдан зарар имкони кўпроқ. Шунга кўра улар билан борди-келди қилмаслик керак.

113. Т А Н Б И Ҳ

Гўзал кўнгилни очади; хунук ҳаётни ўкситади. Яхши хулқли гўзал — жаннат ҳуридир; ёмон табиатли хунук — дўзахбоп девдир. Номард — қандай бемаъни гапларни айтмайди? Товуқ — қандай нажосатларни титмайди? Яхшиларнинг ҳунари — сўзида; бўзчиларнинг ҳунари бўзи-

да. Пасткаш мақтангани билан буюк бўлмас; эчки югургани билан кийик бўлмас...

114. Т А Н Б И Х

Умрни ғанимат бил; соғлик ва омонликка шукр қил. Бойлик орттириш йўлини ахтарма; камсуқумлик билан ифтихор қил. Эътиқодингни ҳаммага айтиб юрма; пулингни совурма. Камтарона равиш қил; — беозорлик билан кунгилни овут.

Бефойда гапни кўп айтма, фойдалиқ гапни эшитишдан ҳеч қайтма. Оз гапирган — оз янглишади: оз еган — оз касалланади. Очлик негизида ҳикмат бор; тўқлик тагида ғафлат бор. Қорин тўйғазиш ҳирсини кунгилдан йуқ қил; ўзинг оч қолсанг ҳам — бир очни тўқ қил. Ўзингни ясантиришни хаёлингдан чиқар; гўзал либос кийишни истасанг, бир яланғочнинг эгини буткар. Либос ҳар қанча зебодир, кийганингдан кийдирганинг яхшидир.

Байт:

Тўнни ҳар қанча авайлаб кийсанг ҳам эскиради.

Агар яланғочга кийдирсанг тўзимас тўн ўша бўлади.¹⁰⁶

115. Т А Н Б И Х

Ҳар кимни ҳам сирингга маҳрам дема; бу сифат олам аҳлида кўп дема. Сирингни асраш ўзингга малолдир, бошқа бировнинг уни асрамоғи маҳолдир. Ўз хазинангни ўзинг очсанг ва махфий дурларингни ҳаммаёққа сочсанг — териб олган киши уни сепмай нима қилади ва «асра!» деб койиганинг қаерга боради? Ўзинг ўз сирингни асрай олмаганингни биласан; яна бошқа биров уни фош қилса, айбдор ҳам қиласан... Ўз айбингдан кузингни олма; бировларнинг айбига назар солма!

Байт:

Ўз айбига иқрор одам ҳушёр одамдир,

Бошқалар айбини кўриш учун кўз очма.¹⁰⁷

116. Т А Н Б И Х

Чин сўзни ёлгонга чулғама; чин гапира оладиган тилни ёлгонга булғама. Ёлгончи — киши эмас; ёлгон айтмоқ — яхшилар иши эмас. Ёлгон сўз — айтувчини

безътибор қилади; чунки у гавҳарни оддий тошдек хор қилади. Қимки чин сўзни ёлғонга қотади; бебақо дурни нажосатга отади.

Байт:

Шоҳларнинг тож ва тахтига безак бўлган гавҳарни,
Нажосатга ташлаган ажаб бадбахт кишидир.¹⁰⁸

117. Т А Н Б И Ҳ

Ҳақнинг дўстлари — садоқат — покликнинг конидир; ҳақ душманлари ёлғончилардир.

Тилининг ихтиёрини қўлингда асрагил; сўзингни эҳтиётлик билан сўзла. Вақтида айтиш керак бўлган сўзни асрама; айтиш керак бўлмаган гапнинг яқинига йўлама. Сўз борки, эшитувчининг танига жон киргизади; сўз борки, гапирувчининг бошини елга учиради. Тилинг билан дилингни бир тут; тили ва дили бир кишининг айтган сўзи бут. Сўзни кўнгилда пишитмагунча тилга олма; дилингда бор гапнинг ҳаммасини тилингга келтирма. Гарчи тили тийиш — дилга меҳнатдир; аммо сўзни ёйиш — бошга офатдир. Айтиш керак бўлган гапни унутма; айтмайдиган ерда ўзингни сўзамол тутма. Айтар сўзни айт; айтмас сўздан қайт. Оқил киши чиндан бошқани демас; аммо барча чин сўзни айтиш ҳам оқил иши эмас.

Маснавий:

Оқил одам чин сўздан бошқасини демайди,
Аммо барча чин ҳам айтгулик эмас.
Киши чин сўз айтса гўзал бўлур.
Қанчалик қисқа бўлса, шунчалик яхшидир.¹⁰⁹

118. Т А Н Б И Ҳ

Уйғоқликда нима кўрсанг тақдирдан деб бил, уйқуда нима кўрсанг яхшиликка йўй. Элнинг гапидан ҳар қандай ёмонликни ахтарма; агар душманинг енгилса, ёмон тарафини бўрттириб, яхши тарафини яширма. Қудратли душман асиринг бўлса, мурувват қил, яхшилик кўрсат, авф эт.

Золим, бедард-беғам одамлар суҳбатида гапирма; чақимчи ва номард одамларнинг силлиқ гапига алданма. Доно одам қўлидан кетган нарса қақида сўзламас; ўтган йигитлик орзу қилган билан қайтмас...

ХОТИМА

Шундай қилиб, бу бажарилган ишнинг яхши-ёмон сифати шунда зикр қилингандир; унинг мақбул ва но-мақбул ҳолати ҳам шу ерда ёзилгандир. Илоҳо, буларни ёзган кимса* гарчи яхшилардан эмас, ёмонлардан бўлса ҳам, аммо, сендан яхшилик умидида бўлгани учун ўзини ёмон демайди.

Илоҳо, уни яхшилар орасидан четлатма ва ёмонлар гуруҳига қўшма... Бу қалбим фарзандини** кўзларга маҳбуб эт ва бу бағрим пайвандини кўнгилларга марғуб эт.

Рубоий:

Бу қалам билан ёзганларим
Кўнгул аҳли наздида маҳбуби қулуб бўлгай,
Агар нуқсонини топсалар, айбдор қилмағайлар,
Ҳар ким ўқиса, шаксиз, ниятига етгай.¹¹⁰

Тарих:

Бу ёзилганларни тилим айтиб турди,
Қаламим ҳар хил эл ишини нақл қилди.
Унинг тугалланиш йили «хуш»*** сўзидан ҳосил бўлгай,
Ҳар ким ўқиса, донмо хушҳол бўлгай!¹¹¹

* Бу ерда Навоий ўзини кўзда тутади.

** Навоий тугаллаган асарини назарда тутади.

*** «Хуш» сўзидан (араб ёзувида) абжад ҳисобида 906/1500—1501 йил чиқади.

АСАРДАГИ БАЙТ ВА ҚИТЪАЛАРНИНГ АСЛИ

1. Байт:

Димоғима тушубон кўп тасаввури пиндор,
Ўзумни жоҳу улугликда айладим изҳор.

2. Қитъа:

Не билгай ул кишиким, шаҳду майни тотмайдур,
Ки васлу ҳажр киби ул чучук дурур, бу ачиг.
Билур залил мусофирки, пўя айларда,
Эрур тузинг қуми юмшоғу хораси қаттиқ.

3. Маснавий:

Улус подшоҳию дарвешваш,
Анга шоҳликдин келиб фақр хаш...

Халойиққа бу шаҳдин ўлсун нишот,
Даме бўлмасун холи андин бисот.

4. Байт:

Уйлаким, шоҳ морға бўлгай муъмидду жаъфарий,
Ё вабоу халқға товун ҳам ўлгай бир сари.

5. Маснавий:

Йуқ улким фосиқу хаммори закка,
Ки бузгай гарчи бўлгай хожа дакка.
Рикоби нақши кимсонлиғ саросар,
Тунида ортиқ ондин зебу зевар.

Қитъа:

Керакки бошига қўйса алоқалиқ дастор,
Яна ридо ҳам анинг эғнида маволийдек.

Йўқ улки, маркаби бўйнига борлаб осса қўтос,
Осилгай ўзининг ўз бўғзидан сақолидек.

Ул қавмдин аъжуба халойиқ бўлмас,
Қим меъдалари ҳаром ердин тўлмас,
Улгунча бало чекиб эрурлар мавжуд,
Чин бўлди бу даъвоки, ясоғлиқ ўлмас.

7. Байт:

Сипоҳий молин ул хайли табоҳи,
Туну кун муфт олиб хоҳи нахоҳи.

8. Маснавий:

Ариғларки, ул баҳрдин айрилур,
Биликлик аларнинг суйин бир билур.
Чу бирдур сув дарё била наҳр аро,
Эмас таъмида ҳожати можаро.

9. Байт:

Мундин ўлди муқарраби борий,
Шайхул — ислом ири Ансорий.

10. Рубоий:

Муфтиким, ишига музд олиб қилса рақам,
Музд ортуқ эса, майл керак қилгай кам,
Фатвода чу бўлди музд учун «ло» ву «наам»,
Қилмоқ керак ул қаламзан илгини қалам.

11. Байт:

Ҳозиқ табиби хушгўй тан ранжиға шифодур,
Омию тунду бадхўй эл жониға балодур.

12. Рубоий:

Аълоларидур нединки дерсен аъло,
Аднолари ҳам барча аднодин адно.
Авсатлариким, ҳеч нимага ярамас,
Билким, нафас урмамак алардин авло.

13. Байт:

Қайси бир котибки, ул сўзга қалам сургай хилоф,
Ул қаро юзлук боши бўлсун қалам янглиг шифоф.

14. Байт:

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

15. Маснавий:

Кишига бўлмасун бу фитна дучор,
Ки, униндин нажот тайри учор.
Ёнса қунмоққа табл урар ҳар дам,
Қим ўшул қушқа кўпрақ ўлғай рам.

16. Байт:

Кишиким, бўлмағай маъжуну қандининг харидори,
Онинг ҳангомаси бирла тузалмас ҳеч бозори.

17. Қитъа:

Воизки, дастёрсиз ўлмас суҳангузор,
Анга ёроду мунга аёлғувчи ҳукми бор...

18. Байт:

Эмас афлоку анжум ҳоли бенафъу зарар, лекин
Ани тенгри билур, эрмас мунажжим билмаги мумкин.

19. Байт:

Мундоқ кишида йуқ хираду хушдин нишон,
Билгил гадо, агарчи эрур хожай жаҳон.

20. Байт:

Бу хайл одам эмаслар, яхши боқсанг,
Эрур судинг, алардин гар йироқсан.

21. Байт:

Булардин кимки, дер ўзни валийдур,
Агар қилсанг яқин, бир доғулийдур.

22. Маснавий:

Тонгдин оқшомга ишда санъатсоз,
Ҳунар атворида фусунпардоз.
Айлабон бу тарийқни варзиш
Ки, бировга югуртгайлар иш.

Гар муаддий ганий йўқ эрса фақир,
Анга бозий берурда йўқ тақсир.

23. Байт:

Бир манзил эрур анда баса рапжу уқубат,
Тушган кишига анда ўкуш дарду суубат.

24. Байт:

Вале ул ҳарам ичра бўлгонга хос,
Умид улки, ҳам тенгри бергай халос.

25. Қитъа:

Кимки деҳқонлиғ айлади пеша,
Дағи нон бермак ўлди анга шиор.
Буйла кимса улувви рифъатдин,
Одам ўлмаса, одамий худ бор.

26. Байт:

Халойиққа ийзо аларга сифот,
Набий дедиким: «Уқтул ул-музиёт».

27. Байт:

Киши агар киши бўлса ўзин киши демагай,
Қилурда ҳеч ишин ҳам киши иши демагай.

28. Назм:

Бермак бўлмас аларга инсон ҳукми.
Ё одаму мўъмину мусулмон ҳукми.
Фосид ахлотғаки вожибдур дафъ,
Бўлғойму киши берай деса жон ҳукми!

29. Маснавий:

Булар боиси барча нафсоният —
Ки, анда эмас дохил инсоният,

Қўнулға олиб қайда қўнса дирам,
От арпаси ҳам, қушига туъма ҳам.

30. Назм:

Фақр исми бирла мунча зарқу шайду бу рие,
Салтанатдекдурки, қилгай подшоҳи бўрие,

Бу агар дарвеш ўзин қилса гумон, ул подшо,
Йўқ ажаб, чун иккисида йўқтурур ақлу ҳаё.

31. Рубоий:

Риндеки, фано жомини тортар пайваст,
Дунё била охиратқа эрмас побаст.
Ҳақ раҳмати умиди билан тун-кун маст,
Қўп ортуғроқки, зоҳиди зарқпараст.

II ҚИСМ

32. Рубоий:

Ҳар кимки, қаноат тарафи нисбати бор,
Барча эл аро тавозуъу иззати бор,
Улким, тамаъу ҳирс била улфати бор,
Яхши-ёмон ичра зиллату накбати бор.

33. Байт:

Кимки, бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нишини нушу хорини гул айлади,

34. Байт:

Ақлу ҳикмат ишидур буйла маошу ойин,
Қайда топқай муни ҳар нафспарасту худбин.

35. Байт:

Мутакаббир кезибон шаҳрда хору мардуд,
Мутавозийни ғаний айлади дурри мақсуд.

36. Байт:

Ки то бўлғай булар бир-бирлари бирла қарийн бўлсун,
Самандарлар киби ишқ ўти ичра ҳамнишин бўлсун...

37. Байт:

Сўзки, маъносида ишқ ўти нишони бўлмағай,
Бир таҳарруксиз бадан англаки, жони бўлмағай.

38. Байт:

Ошиққа гарчи заъфу маразлиқдурур мизож,
Маъшуқ зикри ул маразиға эрур илож.

III ҚИСМ

39. Қитъа:

Ажаб сифат эрур эҳсонки, ҳар шариф сифат:—
Ки, келса жинси башардан анга эрур дохил.
Жавоҳир англа сифот они жавҳарий қафаси —
Ки, бордур анда қаю бирини истасанг ҳосил.

40. Қитъа:

Жафоларким, менинг жонимға етмиш даҳр халқидин,
Бири куффордин келмас асир ўлғон мусулмонга.
Не бедодиким, истарлар қилиб сўнгра ўкуш тухмат,
Дағи юкларлар охир бу жафокаш зору ҳайронға.
Бу бедод аҳлидин гар жон бериб, махлас эрур мумкин,
Қилиб жонни фидо, биллаҳки, миннат қўйғамен жонга.

41. Байт:

Ё марҳамат ул хайли ситамкорага бергил,
Ё сабру таҳаммул мени бечорага бергил.

42. Байт:

Оғирлик вазнидиндур сайлдин ғамсиз Ҳири тоғи,
Енгиллик фартидин барбод эрур қомғоқ яфроғи.

43. Байт:

Киши ўзин ясағон бирла бўлурму ошиқ,
Субҳи козиб ёрумас, уйлаки субҳи содиқ.

44. Назм:

Ишқ бир ўтдурки, онинг шуъласидин бир шарар,
Тушса гардун пардасиға уртар андоқким ҳарир,
Сенки жисминг парда торидин дағи бўлғай наҳиф,
Тушса ул янглиғ чоқин тузгайму ул тори ҳақир.

45. Назм:

Эранлар хизматидин чекмагил бош,
Агар бошингга гардундин ёғар тош.
Ки гар ул тош била бошинг ушалғай,
Саодат хаттидур, гар захми қолғай.

46. Қитъа:

Ёр улдурки, ҳар неким ўзига
Истамас, ёрига ҳам истамагай.
Ўзи истарки, ёр учун ўлғай,
Ани мундоқ шарик айламагай.

47. Байт:

Мулк учун солим керактур хусрави кишвар паноҳ,
Тан учун ул узким бўлди бадан мулкида шоҳ.

48. Байт:

Ногаҳон гар бетааммул сурса бир ҳукми аниф,
Қим заиф андин қавий ёхуд қавий бўлғай заиф.

49. Байт:

Тааммул мунда вожибдур бағоят —
Ки, бўлмагай бу навъ иш берноят.

50. Байт:

Керакмас мухолифга онча инод —
Ки, қилғай мувофиқни безътимод.

51. Қитъа:

Олимеким, илми эрди беамал,
Ё ганийким, молига бухл эрди ёр,
Ўдилар юз ҳасрату армон била,
Элга бўлди ишларидин эътибор.

52. Байт:

Бўрини қўзи била қилгон семиз,
Жамъи кийик хайлигадур раҳмеиз.

53. Байт:

Ҳаммол нафис рахт ила гар урса қадам,
Йуқ нафъ анга гайри музд бир-икки дирам.

54. Байт:

Анга молининг ҳифзи ранжу ано,
Мунга феълининг зишти дарду бало.

55. Байт:

Мол улдурким, эл андин олса баҳр,
Душман андин топса тенгдур нӯшу заҳр.

56. Байт:

Ул чу соҳиб ихтиёр ўлди-ю бу беихтиёр,
Иккисида ҳазму ҳикматнинг хилофи ошкор.

57. Қитъа:

Дирам била бўла олса зарарни қайгармоқ,
Хатодурур киши ул ишда айламак таътил,
Анинг паноҳига кир тенгрини паноҳ айлаб,
Валек айла бу хайр иш қилурда кўп таъжил.

58. Байт:

Хуштур хиради кўп эл сўзига кирмак,
Не бозий емак хушу не бозий бермак.

59. Байт:

Ҳусну жамолсиз киши ширин калом эса,
Сайд айлар элни нукта фасоҳат била деса.

60. Байт:

Ҳар неча бийми ҳажр сўзи ошиқ ўлтурур,
Вуслат башорати яна жисмига жон берур.

61. Байт:

Хуш сўзга ким ўлса масту бехуш,
Шарбат аро заҳрни қилур нӯш.

62. Байт:

Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв дунёдурур, яъники, ўлтурмак керак.

63. Байт:

Заҳрининг оз эса миқдори дағи муҳликдур,
Игнанинг нўғи заиф эрса дағи кўр қилур.

64. Байт:

Ким сўзни териб айтғувчи оғзига бергай,
Молик ани дўзах ўтининг дудиға тергай.

65. Қитъа:

Чоқин ёруғлиғи мадди самодин арзгача,
Замони тули ики лафз ўқурғача етмас,
Вале не ергаки тушти, қатиг ва гар юмшоқ,
Бериб ани сувға то етмагай, қарор етмас.

66. Байт:

Ўтдин исинурғача овуч оч,
Куйдургудек англасанг кейин қоч.

67. Байт:

Кўнгул ҳолати сўз дегач билгурур —
Ки, махзанда дур ё садафрезадур.

68. Байт:

Сўз ичраки ёлғон эрур нописанд,
Чу назм эттилар қилди доно писанд.

69. Байт:

Бирида мунча ҳунар, ул бирида мунча уюб,
Қайсининг хуб эканин аҳли хирад билгай хуб.

70. Маснавий:

Юзидин кўнгулларға айшу тараб,
Сўзидин баданларға дафъи тааб,

Очуғ чехраси тоза гулдин нишон,
Ҳадисиға булбул бўлуб жонфишон.

71. Маснавий:

Бирисиға ғараз ўз муддаоси,
Бириси қасди инъом илтимоси.

Чу сендин топмадилар ҳеч парво,
Бирини хасму, бирини ҳажв оро.

72. Назм:

Не сўздинки, етгай бировга ғубор,
Не лозимки, сен қилғасен ошкор.
Қўяберки, қилсун аён душмани —
Ки, бордур адоват адувнинг фани.

73. Байт:

Ёлғон ўлса мулоямомиз,
Ваҳшатангиз чиндин англа азиз.

74. Маснавий:

Ямон-яхшини тенгридин англағил,
Ямонни ямон, яхшини яхши бил.

Ямонни агар яхши қилсанг гумон,
Эрур яхшини ҳам дегандек ямон.

75. Байт:

Хорлиғлар боши тамаъ билгил,
Доимо «азза ман қанаъ» билгил.

76. Байт:

Қаю матоъким, оз воқеъ ўлса қиймат анга,
Эрур мувофиқ анинг қийматича ҳурмат анга.

77. Байт:

Ҳар кимсаки, айламас ошуқмоқни хаёл,
Яфроғни ипак қилур, чечак баргини бол.

78. Байт:

Табиат хуш эрур бўлса дақойиқдин анга зоб,
Чуи бўлди сафоҳат нетар ул сўзни киши деб.

79. Байт:

Кимгаким, ҳақ рўзий айлабдур тариқи офият,
Ошкоро айламас не тоату не маъсият.

80. Байт:

Эр кишига зебу зийнат ҳикмату донишдурур,
Яхши киймак бирла хотунларга оройишдурур.

81. Рубоий:

Ийд оқшоми тифл илгида чапу рост ҳино,
Ё шоҳиди шўх эгнига хаззу дебо.
Шойиस्ताдурур қари бажуз далқу асо;
Кўргузса сақолига куларлар уқало.

82. Байт:

Кишига бўлмаса ўз таънига шойишта сифот,
Қилмасун айб ўзидекдин дағи андоқ ҳаракот.

83. Байт:

Эл айбини айтурга бировким, узатур тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур бил.

84. Байт:

Илм ўқуб, қилмогон амал мақбул,
Доно сочиб, кўтармади маҳсул.

85. Маснавий:

Кишига неча келса мушкил ҳол,
Ҳикмату ақл анга эрур ҳаллол.

Кесак отқонга ким чекар юмруқ,
Тўни йиртуқдурур, сақоли юлуқ.

86. Байт:

Хирадманд пандини кўрган ачир,
Сўнгиди пушаймонлиги не асир.

87. Байт:

Басе ожизки, хасм остига ётмиш,
Оғиз суйин аниғ юзиға отмиш.

88. Байт:

Бўлди сайёдғау сайдға нафс орзуси қайд,
Йўқса не ул эди сайёд, не бу эрди анга сайд.

89. Байт:

Душман ражову хавфи десангким, фан улмағай,
Андоқ тирилки; кимса сенга душман улмағай.

90. Байт:

Хорага ҳар кишиким, дурри саминни урғай,
Хирад анларки, қаю бир бирини синдурғай.

91. Қитъа:

Зевар била шакли хуб бўлмас,
Ҳар қизки эрур ёмон лиқолиғ.

Ҳар неча қоронғу бўлса ҳужра,
Шамъ анда булур фўзун зиёлиғ.

92. Қитъа:

Қобилға тарбият эрур ул навъким, гуҳар
Тушса нажосат ичра юғай кимса они пок,
Гар ит узумига киши май бирла берса сув,
Бу тарбият била қила олғайму они ток.

93. Қитъа:

Иймонға эрур нишон ҳаё бирла адаб,
Ҳурмат била таъзим саодатқа сабаб,
Ҳаййию муаддаб ангаким бўлса лақаб,
Мақсудига кеч етса ажаб англа, ажаб.

94. Қитъа:

Ҳаёву адаб бирла тузгил маош,
Яна айла таъзиму ҳурматни фош,
Не эл ёри бўлсанг алар ранги бўл,
Нечук бор эсанг, тутқил ул сори йўл.

95. Қитъа:

Хатоға тадорук недур беҳилоф,
Аён қилмоқ ўз саҳвиға эътироф,
Ва гар қилса саҳвиға ижро далил,
Ки яхшидур айлар ики онча бил.

96. Қитъа:

Кишида барча ахлоқи ҳамида,
Чу жамъ ўлди қўярлар отин эҳсон,
Бири андин саходур, бир мурувват,
Булар гар йуқтур, инсон эрмас инсон.

97. Байт:

Яхшилик тухмини сочғилким, будур деҳқонға сўз,
Ҳар неким эктинг бугун, борин ҳамон тут они кўз.

98. Байт:

Илмдин орий улуснинг жоҳили худкомаси,
Урганурға жидду жаҳд этган жаҳон алломаси.

99. Қитъа:

Гадолиғ бўреси узра маскан,
Ки хотир фориг улғай ҳар таабдин,
Қуп ортуқким бўлуб уздекка маъмур,
Хазу дебода ер тутсанг тарабдин.

100. Қитъа:

Бевафо ҳақношунос элдин йироғлиғ истаким,
Келмади ҳаргиз алардин гайри бедоду жафо.
Итга итлик айламак жону кунгул бирла бўлур.
Ҳақшунос улсау бўлса анда ойини вафо.

101. Маснавий:

Ул бири луқмау навола сўзин,
Айтиб ончаки холи айлаб ўзин,
Бу ўз авсофиға муарриф ўла,
Айлабон базми анжуманни тўла.

102. Қитъа:

Оқил чу кўрса элда хато ижтиноб этиб,
Андин савоб йўл сари мойил қилур ўзин,
Қўймас анинг хатосиға эл айлаб эътироз,
Айтурға юзи ўтрусида саҳвининг сўзин.

103. Рубой:

Аҳбоб, йигитликни ғанимат тутунгуз,
Ўзни қарилик меҳнатидин қўрқутингуз,
Ойини адовату ҳасаддин ўтунгуз,
Ҳар навъ ила ўзни неча кун овутунгуз.

104. Рубой:

Чун кетти йигитлигу узади қарилиқ,
Дам совуди, яъни қолмади қон ҳам исиқ,
Оғзиға ҳаёт шарбати бўлди ачиқ,
Ўлмак хушроқки, умр бу навъ қатиқ.

105. Рубой:

Афсуски, умри навжавонлиғ кетти,
Танга қарилиқда нотавонлиғ етти,
Гар юз йил улки комронлиғ этти,
Чу топмади маргдин амонлиғ нетти?

106. Байт:

Нечаким тўнни риоят бирла кийсанг эскирур,
Чунки кийдурдунг ялангга уфрамас тўн ул эрур.

107. Байт:

Бийнандадур ўлса киши ўз айбиға ҳозир,
Кўз очма бўлурға, яналар айбиға нозир.

108. Байт:

Ғавҳареким, шоҳларга зеби тожу такт эрур,
Ташлағон они нажосатга ажаб бадбакт эрур.

109. Маснавий:

Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бори чин ҳам дегулик эмас.
Киши чинда сўз деса зебо дурур,
Неча мухтасар бўлса, авло дурур.

110. Рубоний:

Бу номаки, хомасиға, қилдинг мактуб,
Қил аҳли қулуб олида маҳбуби қулуб,
Эл айб топардин они қилма маъжуб,
Ҳар ким ўқуса, насибин этгия матлуб.

111. Таърих:

Бу номағаким, лисоним ўлди қойил,
Қилким тили ҳар навъ эл ишига ноқил,
Таърихи чу «хуш» лафзидин ўлди ҳосил,
Ҳар ким ўқуса, илоҳи, ўлғай хушдил!

МУНДАРИЖА

«МАҲБУБ УЛ-КУЛУБ» (Суйи́ма Ғаниева) 3

БИРИНЧИ ҚИСМ

Кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сузларининг аҳамияти ҳақида

1. Одил подшоҳлар тўғрисида	15
2. Исломпаноҳ беклар ҳақида	16
3. Номуносиб найблар (ўринбосарлар) тўғрисида	17
4. Золим, жоҳил, фосиқ подшоҳлар тўғрисида	17
5. Вазирлар тўғрисида	18
6. Диёнатсиз салрлар (мансабдорлар) тўғрисида	19
7. Баходирлик лоғици урган фосиқ ва очкўз мактанчоқлар ҳақида	20
8. Ясовул гуруҳи тўғрисида	21
9. Лашкарлар ва ҳарбий юришдаги қора черик тўғрисида	21
10. Шоҳга қарам одамларнинг унга ўхшашлиги тўғрисида	22
11. Шайхул-ислом тўғрисида	22
12. Қозилар тўғрисида	23
13. Қонуншунос муфтилар тўғрисида	24
14. Мударрислар тўғрисида	24
15. Табиблар тўғрисида	25
16. Назм гулистонининг хушовоз қушлари тўғрисида	26
17. Котиблар тўғрисида	28
18. Мактаб аҳли тўғрисида	28
22. Ашулачи ва чолғучилар—мутриб ва муганнийлар тўғрисида	29
23. Қисса тўқувчи ва қисса айтувчилар ҳақида	31
24. Насихатгуй ва ваъзхонлар тўғрисида	31
25. Мунажжимлар тўғрисида	32
26. Савдогарлар тўғрисида	33
28. Бозор косиблари ҳақида	34
29. Баъзи ҳунарманд ва санъатчи усталар тўғрисида	35
30. Миршаблар, зиндонийлар ва қоровуллар тўғрисида	35
31. Деҳқончилик тўғрисида	36
32. Безори ва разиллар тўғрисида	38
33. Ғариб ва бечоралар тўғрисида	38
34. Шилқим ва гадойлар тўғрисида	39
35. Қўшчи ва овчилар тўғрисида	40
37. Уйланиш ва хотинлар тўғрисида	41
38. Риёкор шайхлар тўғрисида	41
39. Харобот аҳли тўғрисида	42

ИККИНЧИ ҚИСМ

Яхши феъллар ва ёмон хислатлар тўғрисида

1. Тавба тўғрисида	44
4. Қаноат тўғрисида	45
5. Сабр тўғрисида	46
6. Тавозе ва одоб тўғрисида	47
10. Ишқ тўғрисида	49

УЧИНЧИ ҚИСМ

Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар

Танбиҳлар	55
---------------------	----

ХОТИМА

Асардаги байт ва қитъаларнинг асли	96
--	----

На узбекском языке

АЛИШЕР НАВОИ

Возлюбленная сердец

Редактор *М. Маҳмудов*

Рассом *В. Апухтин*

Расмлар редактори *И. Кириакиди*

Техн. редактор *Е. Потапова*

Корректор *О. Турдибекова*

ИБ №1318

Босмахонага берилди 22.04.82. Босишга рухсат этилди 7.1.83. Формати 84×108¹/₁₆. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 5,88+0,94 вкл. Нашр л. 5,78+1,45 вкл. Тиражи 75000, Заказ № 1490. Баҳоси 80 т. Ялтироқ қоғозда баҳоси 1 с. 20 т. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Навоий, Алишер.

Маҳбуб ул-қулуб: (Қалблар севгилиси) / [Масъул муҳаррир ва сузбоши муаллифи С. Ғаниева; Рассом В. Апухтин].— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.—112 б., расм.

Бу юк ўзбек мутафаккири, халқимизнинг фахри бўлмиш Алишер Навоийнинг ушбу асафи замонасида кенг шухрат топган ва ҳозир ҳам нозиктаб, гўзал қаябли, мард, олижаноб, доно одамларнинг севимли китоби булиб қолган. Навоийнинг бу шоҳ асарларидан бири юксак дидли уқувчиларимизга қимматли ҳадея бўлур деган умиддамиз.

Навои Алишер. Возлюбленная сердец.

80 т.

